

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

PELLI PÄRIMUS MULGIMAAL: TRADITSIOON, TUNTUS JA TÄHENDUS
Magistritöö

Laura Mäemets
Juhendaja: dots. Ergo-Hart Västriik

Tartu 2017

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. GEOGRAAFILINE, KEELELINE JA KULTUURILOOLINE KONTEKST	6
2. KOGUMISLUGU	8
2.1. Jakob Hurda rahvaluulekogu	8
2.2. Muud Eesti Rahvaluule Arhiivi käskirjalised rahvaluulekogud	14
2.3. EKI eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi ja TÜ eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi murdekogud	15
3. VARASEM UURIMISLUGU	19
3.1. Jaan Jung.....	19
3.2. Matthias Johann Eisen.....	20
3.3. Oskar Loorits	21
3.4. Andrus Saareste, Uku Masing, Ivar Paulson ja Ants Viires	23
4. PELLI PÄRIMUSE TUNNUSJOONED.....	26
4.1. Pelli nimetamine ja etümoloogia	26
4.2. Koha ja ruumi aspekt Pelli pärimuses	32
4.3. Aja aspekt Pelli pärimuses.....	38
4.4. Uskumusolendi ilmutuskujud	44
4.5. Uskumusolend normide sanktsioneerijana	46
4.6. Uskumusolendile ohverdamine.....	53
5. Paralleele piirkondlike uskumusolendite vahel: Pell, ahikotused ja Tõnn	57
5.1. Ahikotus	57
5.2. Tõnn	59
KOKKUVÕTE.....	63
VIIDATUD ALLIKAD	65
KASUTATUD KIRJANDUS	66
SUMMARY: Folklore about Pell in Mulgimaa: tradition, fame and meaning	73
LISAD.....	75
Kaart 1. Eesti kihelkonnad	75
Kaart 2. Eesti murded.....	76
Kaart 2. Murdetekstide kogumispaigad Karksi khk-s.....	77

SISSEJUHATUS

Järgnev töö keskendub ühele osale Mulgimaa omapärasest kultuuriloost ó uskumusolendile nimega Pell. Kuigi Pelli teemat käsitledes ei saa vaadelda enam aktiivset usundilist traditsiooni tänapäeval, saame siiski uurida selle põneva ning sealjuures lokaalselt selgelt piiritletud fenomeni n-ö elulugu arhiivitekstide ja varasemate uurijate tõlgenduste valguses.

Käesoleva uurimuse teemavalik on ajendatud eeskätt minu enda sügavamast huvist Mulgimaa kui kultuuriloolise piirkonna vastu, mis on mulle lisaks sümboolselt tähenduslik, sest Pelli traditsiooni tuumikalaks peetavast Karksi kihelkonnast põlvneb minu suguvõsa. Ka on teema valikule aidanud kaasa asjaolu, et Pelli-alaseid uurimusi on kirjutatud vähe, need pärinevad peamiselt 20. sajandi esimesest poolest ning hilisemaid käsitlusi võib pidada pigem referatiivseteks ja pealiskaudseteks. Pellist kõnelevate rahvaluuletekstide hulk pole väga suur: Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA), Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi (EKI EMSUKA) ja Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi (TÜ EMSA) kogudest leidsin selle teema kohta ca 100 teksti. Analüüsitava tekstikorpuse tekstid on kogutud praktiliselt ühe sajandi vältel, ajavahemikus 1868-1972.

Pelli näol on tegemist ambivalentse uskumusolendiga, millega seotud kultuslikud toimingud on olnud tuntud suuresti vaid Mulgimaa lõunapoolses osas. Ülejäänud Eesti piirkondades esineb Pelli nimi folkloorikogudes väga harva ning sedagi võrreldes Mulgimaaga hoopis erinevas tähenduses (seda nimetatakse seoses Babüloonia jumala Beeliga). Uskumusolendi uurimisloos võib täheldada nii (viljakus)haldjale kui ka lausa (viljakus)jumalale omaste tunnuste omistamist Pellile, mida saab kõrvutada mitmete teistegi eesti rahvausundi vaimolendidega (nt Peko ja Tõnn). Arhiivimaterjali põhjal ohverdati Pellile spetsiaalselt vaid temale loodud ohvriaedades (ka tapuaedades), mis olid varasemalt Mulgimaa taludes laiemalt levinud. Sealjuures suhtuti Pellile suunatud kultuslikesse toimingutesse nii positiivselt kui ka negatiivselt ó seda tulenevalt kogukonna erinevatest usundilistest tõekspidamistest.

Antud magistritöö eesmärk on anda põhjalik ülevaade Pellist kui uskumusolendist Mulgimaal rahvaluuletekstide vahendusel. Sellest lähtuvalt hõlmavad töös püstitatavad küsimused nelja tasandit: 1) Pelli kui uskumusolendi alaste tekstide kogumis- ja uurimislugu, sh nime

etümoloogia; 2) Pelli pärimuse levik ajas ja ruumis; 3) Pelliga ilmutuskujud ja temaga seotud normid; 4) Pellile suunatud kultuslikud toimingud. Lisaks kõrvutatakse töös Pelli teiste, talle kõige sarnasemaks peetavate uskumusolendite nagu Väandra Tõnni ja läti usundisse kuuluva *mājas kungsõga*. Samuti vaadeldakse põgusalt Pelli ohvriaedade seost ahikotustega. Kõiki eelmainitud uurimistasandeid vaadeldakse teineteisega kombineerituna, mille puhul on osaliselt toetunud Aino Laaguse (1944-2004) situatsioonianalüüsi põhimõtetele¹, kohandades neid vastavalt Pelli pärimustekstide eripäradega.

Magistritöö jaguneb viieks põhipeatükiks, mis omakorda jagunevad alapeatükkideks. Töö esimeses osas antakse põgus ülevaade Mulgimaa geograafilisest paiknemisest, kultuuriloost ja keelelistest omapäradest. Arvestades töö mahtu ja uurimisteema fookust, pole tegemist ammendava ülevaatega, peatükis kirjeldatakse vaid põhilisi tunnusoone, mis on Mulgimaale omased ja teda teistest Eesti piirkondadest eristavad ning mis aitavad Pelli pärimust kontekstualiseerida.

Töö teises osas vaadeldakse Pelli kui uskumusolendi kohta teavet vahendavate tekstide kogumislugu. Peatükk jaguneb kolmeks alapeatükiks, millest esimeses keskendutakse Jakob Hurda rahvaluulekogust pärinevate Pelli tekstide iseloomustamisele, lisaks tutvustatakse Hurda kaastöölisi, kes Pelli kohta käivat pärimust kogusid. Teises alapeatükis tutvustatakse teisi Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalisi kogusid, mis sisaldavad teateid Pellist. Nendeks on: Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA), M. J. Eiseni (E), Riikliku Kirjandusmuuseumi (RKM), Eesti Keele Arhiivi (EKA) ja Akadeemilise Emakeele Seltsi (AES) käsikirjalised kogud. Kolmas alapeatükk hõlmab Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivis ja Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi murdekogus leiduvate tekstide kirjeldust ja nende kogujaid.

¹ Aino Laaguse situatsioonianalüüsi järgi on tekstis võimalik vaadelda andmeid nii tegevussituatsiooni kui ka teatamissituatsiooni kohta. Tegevussituatsioon on see, millest tekstis jutustatakse, ja kujutelmad, millega jutustus on seotud; tegevussituats. komponendid on tegevus, aeg, koht, haldjas ja kogeja ning tekstiväline komponent. Teatamissituatsioon on seotud tegevussituatsiooni edasiandmisega; teatamissituats. komponendid on teataja (kõneleja), kõnealis (see, millest juttu on = tegevussituatsioon), kuulaja, kõnelemise eesmärk, teataja suhtumine kõnealisesse, teatamisaeg ja -koht (Laagus 2009 [1973]: 116-123). Et Laagus rakendas situatsioonianalüüsi Pelli tekstidest flakriliselt ja süffeeliselt erinevate metshaldjalugude käsitlemisel, on käesolevas töös Pelli tekstide analüüsimisel rakendatud situatsioonianalüüsi vaid osaliselt, võttes arvesse tegevussituatsiooni kuuluvad komponendid.

Kolmandas peatükis tulevad vaatluse alla varasemad Pelli pärimuse uurijad. Peatükk jaguneb neljaks alapeatükiks, tutvustades esimesena Jaan Jungi kui kõige esimest isikut, kes on teema kohta midagi avaldanud. Teises alapeatükis tutvustatakse Matthias Johann Eiseni Pelli-alaseid uurimusi ja esitatakse tema uskumusolendit puudutavad seisukohad. Kolmandas alapeatükis vaadeldakse Oskar Looritsa panust Pelli pärimuse uurimisel, tutvustades autori seisukohti ning tema töid. Neljas alapeatükk koondab enda alla autorid, kelle töödes Pelli põgusalt mainitakse, ent kelle uurimuse fookuses uskumusolend ilmselt pole olnud: Andrus Saareste, Uku Masing, Ivar Paulson ja Ants Viires.

Neljas peatükk hõlmab Pelli kohta teavet vahendavate tekstide analüüsi, jagunedes kuueks alapeatükiks. Esimeses alapeatükis vaadeldakse Pelli nimetamist pärimuses, samuti nime etimoloogiat. Teises alapeatükis kirjeldatakse koha ja ruumi aspekti Pelli pärimuses, sh Pelliga pärimusega seotud mikrotoponüümikat ja ohvrikohti ning nende paiknevust maastikul. Kolmandas alapeatükis analüüsitakse Pelli pärimust lähtuvalt aja aspektist, millel on oluline roll ohvritoimingute läbiviimisel. Neljandas alapeatükis kirjeldatakse uskumusolendi ilmumiskujusid Pelli pärimuses, viiendas alapeatükis käsitletakse uskumusolendiga seonduvaid norme ning kuendas talle suunatud ohvritoiminguid.

Viies peatükk jaguneb kaheks alapeatükiks, kus esimeses tuuakse ära põgus ülevaade ahikotuse tähendusest, etimoloogiast ja selle seosest Pelliga, baseerudes peamiselt M. J. Eiseni kirjutatul. Teises alapeatükis antakse lühike ülevaade uskumusolendist Tõnn ja võrreldakse temaga seotud pärimust Pelli pärimusega, põhinedes varem sel teemal avaldatud töödel.

Sooviksin tänada oma juhendajat Ergo-Hart Västriku inspiratsiooni ning asjalike nõuannete eest, kelle abita poleks see uurimus ilmselt valminud. Samuti soovin tänada oma perekonda, sõpru, tuttavaid ning lähedasi toetuse eest, kes töö loomisprotsessi lihtsamaks muutsid.

1. GEOGRAAFILINE, KEELELINE JA KULTUURILOOLINE KONTEKST

Ajaloolise Mulgimaa hõimu- ja keelepiirkond moodustub praeguse Viljandimaa lõuna- ja Valgamaa loodeosast, kuhu jäävad endised Halliste, Helme, Paistu, Karksi ja Tarvastu kihelkonnad (EE 1992: 442), samuti loetakse sinna alla veel teatud osad Viljandi ning Saarde kihelkondadest. Seda territooriumi saab eraldiseisva kultuuripiirkonnana vaadelda alates I aastatuhande I poolest (*ibid*), kuid Mulgimaa nimi on suhteliselt hiline, 19. sajandi teise poole leiutis, mis on samaväärne Setumaaga (vt Vääri 2000; Pärdi, Kaljundi, Palang 2014). Levinud on arvamus, et Mulgimaaks nimetatakse Viljandimaad tervikuna, millega pole siiski kõik teadlased nõustunud (vt nt Vääri 2004; Pärdi 2000).

Muistse iseseisvuse ajal koosnes praegune Viljandi maakonna territoorium kahest üsna erinevast osast, mida eraldas muistne Pala ehk Navesti jõgi (Luha, Kruus, Kant 1939: 251). ŠLõuna pool Palat asuv praegune Viljandimaa kuulus tol ajal muistse maakonna Sakala piiridesse, mida ida poolt piiras Võrtsjärv, Väike-Emajõgi ja Pedeli, lõuna pool ulatusid Sakala piirid välja lätlaste ja ja liivlaste aladeni, umbes üle Säde jõe või Asti järve, kuna lääne pool Sakala juurde kuuluvad asustamata alad ulatusid mereniõ (*ibid*). Pala jõest põhja poole jäi praegune Põhja-Viljandimaa (*ibid*). Sakala muinasmaakonna moodustasid hilisemad Karksi, Halliste, Paistu, Viljandi, Tarvastu ja Helme kihelkonnad (Vääri 2000: 11), mis on ka ajaloolise Mulgimaa tuumala. Siiski on muistse Sakala maakonna jaotumisest kihelkondadeks üsna vähe andmeid. Teateid leidub vaid ühe muinaskihelkonna, Alistegunde ehk Aliste kohta, mis on tuntud kui hilisem Halliste kihelkond (vt Luha, Kruus, Kant 1939: 250-253; Mäemets 1981: 13-14). Halliste kihelkonna ulatumisele kaugemale lõunasse on osutanud Jaan Jung 1893. aastal ilmunud teoses šHalliste ja Karksi kirikute ja kihelkondade ajaluguõ, kus ta on kirjutanud järgmist: šHalliste maakond on üks wana Sakala maa jagu, mis wanal ajal kunni Usti wõi Eesti järweni, see on, praeguse Burtniku järweni on ulatanud, mis nüüd sügawal Lätimaa sees on. Seält lõuna pool elasid Lätlased, ja õhtu pool neid, kunni mereni, elasid Liivlased nende naabrusesõ (Jung 1893: 3).

Ajaloolise Mulgimaa alad ulatusid seega tänapäeva Läti aladeni välja, mis viitab mulgi kultuuri seostele liivi kultuuriruumiga. Ka eesti keeleteadlane E. Vääri (1926-2005) pidas

eestlasi ja liivlasi eriti lähedasteks rahvasteks, kelle ajalugu, keel ja kultuur on paljudel erinevatel viisidel põimunud, viidates omakorda Läti Henriku kroonikale, milles toleaege eesti ja liivi keele lähedust rõhutatakse (Vääri 2016: 11).

Mulgimaa geograafilisest paiknemisest tulenes ka sellele piirkonnale omane keel, mida keeleteadlased nimetavad kokkuleppeliselt mulgi keeleks ehk mulgi murdeks. Mulgi murdes võib näha muistse Sakala maakonna keelt (Velsker 2014: 25), mis on ajas teisenenud ning teinud läbi mitmeid muutusi. Mulgi murdeala on üks väiksemaid Eestis (Laande, Todesk 2013: 5), ent keeleliselt on olnud Mulgimaa jällegi erakordselt mitmekesine, kuna oma asendist lähtuvalt on piirkond olnud aastasadu erinevate murde-, keele- ja kultuurikontaktide mõjuväljas (*ibid*). Sealjuures on Mulgimaa geograafilise asendi ning ühiskondlike ja majanduslike põhjuste tõttu see lõunamurde läänerrühma moodustav keelekuju võtnud vastu ka mõjusid naaberaladelt ó kesk- ja läänemurdest (Tanning 1961: 9). Keeleteadlased jaotavad Mulgimaa reeglina kaheks eraldiseisvaks murrakupiirkonnaks: Karksi, Paistu ja Halliste moodustavad läänemulgi murrakurühma, Tarvastu ja Helme aga idamulgi murrakurühma (Pajusalu 2016: 1), sealjuures võib Karksi murret pidada kõige tüüpilisemaks mulgi murret esindavaks näiteks (Tanning 1961: 6).

Mulgimaa kui muistse Sakala maakonna lõunaosa ajalugu viitab kontaktile liivlastega ó Liivimaa liivlastel olid kontaktid lõunaestlastega ning Kuramaa liivlastel rannikuala eestlastega (Vääri 2016). Seetõttu on ootuspärane leida sarnasusi Mulgimaalt ja Põhja-Lätist dokumenteeritud pärimuses.

Mulgimaa kui omaette kultuurilooliselt ja keeleliselt eristatava ala puhul tulevad esile sellele piirkonnale omased traditsioonid, sh usundilised tõekspidamised ja erinevad kombetalitused ó nii need, mis on püsinud elava traditsioonina, kui ka need, mis vaid veel kirjalikes allikates, sh rahvaluuletetes leiduvad. Huvitavaks küsimuseks jääb Mulgimaa kui kultuurilis-ajaloolise piirkonna usundilised arusaamad ja nende teatav paradoksaalsus. Ühest küljest iseloomustas 19. sajandil Mulgimaad majanduslik ja sotsiaalne edukus talude päriseksostmisel (ca 95%) ning häärberite rajamisel. Ent teisalt on piirkonnale tunnuslik vanamoodsus, kuna seal säilisid mitmed vanapärased kombes, arhailine toidu- ja rõivakultuur ka 19. sajandi II poolel veel sellisel kujul, mis olid mujal Eestis juba sajandi keskpaigas kadunud (Pärdis, Kaljundi, Palang 2014: 281-282).

2. KOGUMISLUGU

Käesolevas peatükis vaadeldakse Pelli pärimuse kogumislugu ehk erinevate rahvaluulekogujate panust Pelli uskumuse dokumenteerimisel. Pelli pärimuse tuumikala moodustab Karksi kihelkond, kuna just sellest piirkonnast on kirja pandud kõige suurem hulk Pelli kultuse kohta käivaid tekste (üle 70 ca 100-st). See moodustab rohkem kui poole Pelli kohta teavet vahendavate tekstide korpusest, millele järgnevad mõningad üleskirjutused ülejäänud Mulgimaa kihelkondadest nagu Helme, Halliste, Paistu ja Viljandi. Lisaks leidub üksikuid teateid Mulgimaast eemal asuvatest kihelkondadest nagu Pärnu-Jaagupi ja Vändra. Väheseid teateid leiab kaugemaltki, Lääne-Eestist ja Põhja-Eestist, ent viimased ei vahenda reeglina Pellile suunatud kultuslikke toiminguid või kahtlevad vastava kultuse olemasolus ó need tekstid sisaldavad tavapäraselt viiteid Piiblis mainitud Paabeli jumalale (Paal, Beel) ja on seega otseselt mõjutatud kirjalikust traditsioonist (lähemalt vt ptk 4.1.).

2.1. Jakob Hurda rahvaluulekogu

Varaseimad teated selle uskumusolendi kohta pärinevad Eesti Rahvaluule Arhiivi deponeeritud J. Hurda rahvaluulekogust, milles leiduvad tekstid on jäädvustanud järgmised rahvaluulekogujad: Karksi kihelkonnast **Leena Kase** (snd. Kaur) (1868-1896), **Jüri Tiidt** (1889), **Jaak** (ja **Jaan**) **Hünerson** (1895-1896) ja **August Kitzberg** (1896), ning Helme kihelkonnast **Jaan** ja **Peeter Einer** (1887-1889).

J. Hurda kaastööline **Leena Kase** (1852-1932) oli üks esimesi naissoost rahvaluulekogujaid Eestis, kes alustas rahvaluule jäädvustamist 1860. aastate lõpus ning lõpetas sellealase tegevuse 1890. aastate keskpaigas, mil asus Hallistelt elama Rõugesse (Pino 1989: 41, 53). Leena Kaselt on jõudnud Eesti Kirjandusmuuseumisse üheksa käsikirjalist materjalikogu (osalt kogutud koos õe Ann Kasega; üks neist Joosep Kapi nime all) ning mõned üksikud M. J. Eiseni ja M. Veske kogudes leiduvad laulutekstid (*ibid*: 41). Leena ja tema õe, Ann Kase käsikirjadest leidub lisaks lauludele 33 suurt lehekülge usundilist, kombestikulist, astronoomilist, meditsiinilist ja etnograafilist materjali (*ibid*: 77). Nende materjalide hulgas leidub ka varaseim tekst Pelli kultuse kohta (H, Kase 111/2 [= Loorits 1935: 277-279]), mille saab teiseste allikate põhjal dateerida vahemikku 1868-1896. Konkreetselt Pelli (Belli)

mainitakse tekstis vaid ühel korral, ent see-eest on tegemist väga põhjaliku kombekirjeldusega, milles arutletakse muuseas eufemismi tekkepõhjuste üle.

Meie vana rahva usk oli, kes teab mitmest põlvest, kindlaks jäänud pruukidest kinni pidamine. Kellegil ei olnud julgust sellest taganeda, mis vanemad pühitsesivad või pühaks pidasivad. Et neil väga kindel usk oli, sellest see uuenduste vastu võtmise visadus tulebki. See usk oli neil kindel, et esimesed usust taganejad häda tunda saivad, kes seda ei uskunud, sellel ei olnud ka viga midagi.

Elu aja häda või surma saivad need ehk nende lapsed, kes štulujakuõ, (ohvri)anni ja kohtade kumardamise järele jätsivad, ehk švana kotuseõ ära hävitasivad. Karksi pool lõppesivad nad pärast, kui Hallistes. Kui piibel asemele tuli või tulema hakkas, mõteldi maha jätmise põhjuseks neist nagu Belli või selle asemikku, aga nime ei julgenud keegi nimetada, sest see pidi nagu iseenesest mõista olema. Ainukene sõna šTaõ oli see, millega seda pühadust tähendati, mida ütelda ei tohitud. šTaõ sõnaga räägiti või positi igakord, kui andi viidi. Kas šTaõ ka midagi vastu ütles, jäi saladuseks, mõned aga uskusivad seda küll.

Ma tundsin ühte vana naisterahvast, kes nüüd, kui ta veel elaks, umbes sada aastat vana oleks. See mõistis kiriku lauluraamatu peast ja palju piibli salmisid; ka oli tema muidu igas asjas väga tähelepaneja inimene. Enne teda oli seal, kuhu teda mehele viidi, ohvri andi viidud. Tema oli julgenud seda maha jätta ja sinna paiga peale veel sülitada, aga ialgi ei julgenud ta sellest avalikult rääkida, sest niisugune hirm oli temal. Tema pidas teda suureks pühaduseks, aga mõnede avaldamiste läbi tuli ilmsiks, et šTaõ musta kassi näol teda taga kiusata ja ikka hirmu teha ja sagedaste ihu vaevamist, südame vaeva ja külma sünnitada. /.../ Kodus hirvitas ja pilkas teda minija. Ütelnud keegi, mis tahtis, aga ükski asi ei jõudnud tema usku nõrgestada. Tema lapsed surivad enamiste kõik noorelt ära. /.../ Vanakene uskus, nurises ja kurvastas ikka, et see kõik sellest tulla, et šTaõ teda rahule ei jäta, vaid ikka taga kiusab. /.../ Usu asjadest ei oleks ma muidu kirjutama hakanudki, muud kui ainult sellepärast, et kuskiltki veel lugenud ei ole, et šTaõ nimega vanal ajal ka ühte tundmata pühadust austati ja mis võib olla unustuse rüppe võib uinuda, kui keegi teda üles ei tähenda. ó H, Kase 111/2 < Karksi ó Leena Kase (1868-1896) [= Loorits 1935: 277-279 (nr 70)]

Leena Kase kirja pandud usundilisest kombekirjeldusest on eelneva näitetekstina toodud ära vaid osa. Ilmselt on teave pärit Karksi kihelkonnast, ent informant (niisamuti kui täpsem kogumisaeg ja kogumiskoht) jääb teadmata ó väga võimalik, et tegemist on tema enda

teadmistel ja kogemustel põhineva kirjapanekuga. Tekstis leidub mitmeid huvitavaid motiive, mis on omased vaid Kase kirjapanekule, nt olendi ilmumiskuju kirjeldus musta kassina, ehkki kassi motiivi (ilma värvuse tunnuset) leidub ka Jungi kogutud materjalides, või märkust, mille kohaselt katkes ohvritraditsioon Hallistes varem kui Karksis. Lisaks sisaldab Kase tekst kõige pikemat, kontekstualiseerivat kirjeldust tagajärgede kohta ohvritraditsioonist loobumisel ó sealjuures näib tekst kajastavat aktuaalset uskumust. Teine Kase tekst (H, Kase 96a/7) puudutab jaanipäeva kombestikku ning kivi juures šMaa emaleõ ohverdamise kirjeldust, olles oma motiivide poolest sarnane hilisematele Pelli kultust kajastavatele tekstidele.

Kui Leena Kase kirjeldust võib tinglikult pidada varaseimaks Pelli kultust vahendavaks tekstiks, siis ajalisel järgmine tekst pärineb kooliõpetajalt **Jüri Tiidtilt** (1867-1931) Karksis. Polli koolmeistri pojana sai ta alghariduse külakoolis ja Karksi kihelkonnakoolis, hiljem õppis Tartu Hollmanni seminaris; töötas kooliõpetajana, mille järel täiendas end veel mitmel alal, sh ka välismaal, ja oli tegev põllumajanduses (Postimees 1927; 1931). Nagu mitmetele Vabariigi-aegsetele ärksamatele tegelastele omane, kuulus Tiidti tegevuste hulka ka rahvaluule kogumine. Nii läkitas ta J. Hurdale kaastöid, mis sisaldasid usundilist kombestikku, meditsiinilisi ja astrooloogilisi teateid, jm. Pelli-teemalisi tekste on Tiidtilt kaks (H II 23, 124/5 (7) [= Loorits 1935: 280] ja H II 23, 131/2 [= Loorits 1935: 275]) ning mõlemad on kogutud Karksis 1889. aastal. Tekstid ise on võrdlemisi lühikesed, mõlemad sisaldavad andmeid Pellikivi kohta ja vahendavaid uskumusi esikohvri toomisest. Sealjuures sisaldab järgnev tekst kummalist juhuslikust toimingust ó kivi peale urineerimisest ó tulenevat ohvrikoha tekke motiivi, sarnanedes seega reomägede ja ahervarede muistendite² (vt ptk 4.5).

šPellikiviõ

Enamast igal talul oli oma šPellikiviõ. Neile viidi kõigest saagist ikka kõige pealt.

Sündis perenaesel laps, siisi viidi škivikeseleõ enne rinna piima, kui laps sai. Niisama tehti uudse leivaga. Ikka anti seda škivikeseleõ enne kui perele. Ei tehtud seda, siis ei olnud õnnetustel otsa ega määra.

Kuidas nüüd šPellikiviõ sai? ó Mõnikord üsna naeru väärt kombel. Kord kusi poiss kivi peale ja ütles: šNoh, kivikene, kust sinagi seda saad!õ Ja näe, šPellikiviõ valmis!
Aasta pärast selsamal päeval jäi ta raskete haigest. Mõtles järele, kust haigus tulnud.

² Vrd H II 48, 36/7 (26) < Halliste ó Johan Kivikit (1894) [= Loorits 1935: 275 (nr 65)]; H I 3, 407 (6) < Tarvastu ó H. Kosesson (1891) [= Loorits 1935: 256]

Tuli meelde, et škivikeneõ tahab meelehead saada. Tõbine viidi kivikese juure, tegi niisama kui aasta eest ja näe! Saigi terveks, aga üks škivikeneõ oli ka peale saanud. Vanad inimesed keelavad sellepärast praegugi veel ja nimelt heina-ajal, mil ikka rohu peal rooga võetakse, leiba ehk muud söögi poolist töötates kivi peale panna. ó H II 23, 131/2 < Karksi, Polli v. ó J. Tiidt, kooliõp. (1889) [= Loorits 1935: 275 (nr 64)]

Lisaks L. Kasele ja J. Tiidtile tegi kogumis- ja kaastööd J. Hurdale ka Karksi vallast Mäeküla Viira talust pärit **Jaak Hünerson** (1874-1940) koos oma noorema venna **Jaan Hünersoniga** (1882-1942). Mõlemad vennad said hariduse põllumajanduse alal ja käisid end täiendamas välismaal (Jaan Hünersonist sai Eesti Vabariigi perioodil minister mitmes valitsuses). Lisaks J. Hurdale saatsid Hünersonid rahvaluulet ka M. J. Eisenile jm. Vennad jäädvustasid väga mitmesuguseid folkloorifanre, sh kohamuistendeid, muinasjutte, kombekirjeldusi, uskumusi jpm. Karksis pärit vendadel oli kavas välja anda raamat šKarksi kihelkonna mälestuse väärilised kohadõ, mis jäi lõpuks siiski teostamata (Tampere 1941: 21-28). Jaak Hünersoni võib pidada üheks silmapaistvamaks rahvaluule kogujaks Karksis (Laane 2016: 1). On teada, et ta saatis 1894. aastal Hurdale kogumise meetoodika üle pärimise, kus esitas küsimuse selle üle, kas juttude kirjapanekul on õige pigem kasutada minevikulisi või olevikulisi vorme, saades järgneva vastuse: šEt meie mitte kunst-juttusid ei loo, vaid vanu rahvajuttusid üles kirjutame, siis peavad vanad jutud nõnda üles kirjutatama, kuida rahvasuu neid jutustab. Enamiste räägib vana jutuvestja ikka minevikus ja olete ka Teie sedamööda väga õigesti omad jutud minevikus paberisse pannudõ (Hurt 1894: 4). Nii võib eeldada, et kahest vennast just Jaak Hünerson sügavamalt huvi rahvaluulekogumise vastu tundis, kuna selleks eraldi Hurdalt nõu küsis. Antud vastus viitab Hünersonile kui eeskujulikule vanavarakogujale, kelle jaoks oli oluline pärimuse autentne kogumine ja säilitamine. Teisalt võib Hurda edasisest õpetusest Hünersonile jääda siiski vastupidine mulje: šÜleüldse tuletame jälle ka siin kõigile kaastöötajatele meelde, et üksnes see vanavara teaduse kaalu pääl midagi maksab, mis muutmata rahvasuust üles kirjutatakse. Mis keegi omast pääst luuletab ehk vanastvarast välja ilustab, võib mõnikord õige kaunis olla, aga vanavara see ei ole, vaid eravara. Eravara meie ei kogu, vaid seda, mis meie esivanemad meile päranduseks jätnud ja mis vanaaja elust ja olust tunnistust annabõ (*ibid*).

Tekstid, mille Jaak Hünerson Pelli kohta on kirja pannud, pärinevad peamiselt Miina Rebaselt ja on kogutud 1895. aastal Karksi kihelkonnast Pollist. Hünersoni kogutud pärimuses hakkab silma huvitavate motiivide ja elementide rohkus, mis osalt erinevad muudest Pelli-teemalistest tekstidest. Nõnda pärineb Rebaselt huvitav teade Pellikoti kohta, mis on ainulaadne teiste seas

(sarnaneb eksitaja-teemalistele muistenditele, vt näidet allpool) ja samalt informandilt kogutud teinegi tekst, mille puhul esitatakse ainulaadseid motiive nagu Pelli muundumine rongaks või vareseks ja tema hõbesõlega tulistamine jmt³. Nii Hurda manitsus kui ka tavapäratud motiivid ja erinevate muistendisüfede segunemine Hünersoni kirja pandud tekstides võib viidata sellele, et Hünersonide kogutud materjalide puhul on tegemist kogujapoolsete lisanduste või täienduste andmisega, mistõttu tuleb vastavatesse tekstidesse suhtuda mõningase ettevaatlikkusega.

Pellikott eksitab kerjust

Kõrd saanu üits sant üte Pelli austeje talupernase käest üte kaalakoti kingituses, kellega vaist ka Pellil mõnda meele perälist pala oli viit. Aga kui sant selle koti kaala panden, essünnü ta iki egä kõrd sinna poole külgi ärä, kus pool küllen kott kaalan ollu. Edimelt ei joole sants sellest asjast arugi saanu, viimäde saanu iki vigurist aru. Ja üitskõrd tahten sant viil õhtu hillä pimmest kuuse mõtsast läbi minnä ja ollu sii koht ka alan, aga koe poole külgi ta selle koti panden, sinna puole essünü ta tii päält mõtsa kõrva ärä. Ku ta aga sis kõrd kodu saanu, sis ragunu ta selle koti pihus ja purus. ó H II 55, 102 (9) < Karksi, Polli v. < Helme, Riidaja v. ó J. Hünerson < M. Rebane, u 60 a. (1895) [= Loorits 1935: 274 (nr 62)]

Rahvaluule kogumisega on tegelenud ka kirjanik **August Kitzberg** (snd. Kits) (1855-1933), kes sündis Halliste kihelkonnas Laatre vallas Puldre alatare sulastemajas, sai alghariduse Karksi vallas Niitsaadul oma kooliõpetajast venna juures, hiljem täiendas iseseisvalt oma teadmisi, töötas vallakirjutajana, pangaametnikuna jne (Kitzbergi radadel *n.d.*). Lisaks kirjanikuametile leidis autor aega J. Hurdale kaastöö tegemiseks, läkitades kogusse mitmesuguseid muistendeid, muinasjutte, jutustusi, uskumusi, sh libahundipärimust (millest ka oma kirjanikutöö jaoks ainekust ammutas). Kitzbergilt pärineb vaid üks Pelli-teemaline tekst (H II 23, 219/21 (11) [= Loorits 1935: 244 (nr 21)]), mis on kogutud 1896. aastal Karksi kihelkonnast. Tegemist on pikema kirjeldusega Pelli- ehk Tondiaedadest, milles mainitakse Taagepera taludes leiduvaid aedasid, samuti aga ka Karksit. Kitzbergi tekst sisaldab kombekirjeldust, ohvriaia rüvetamise motiivi, lisaks mainitakse musta ussi motiivi, millesarnast ülejäänud Pelli-tekstid ei sisalda. Selgusetuks jääb, kas musta ussi all peetakse konkreetsel silmas Pelli.

³ H II 55, 99/100 (7) < Karksi, Polli v. < Helme, Riidaja v. ó J. Hünerson < M. Rebane, u 60 a. (1895) = Loorits 1935: 274/5 (nr 63)

Ohvri aedasi nimetati hiljem tondi ehk pelli aedadeks.

Takepera Päidi talus olnud ka säärane [tondi] ohvri aed. Ükskord teinud peremees poisiga koa [koja] juures pidu tarvis õlut. Tarviliku talitusele minnes kinnitanud peremees poisile kõvaste, et poiss hoolega õlle kurna järele vaadaku, et keegi sinna juure ei pease ja et ta ise ka mitte seda maitsema ei hakkaks. Poiss pidanud sõna. Aga koa seina alt roomanud must uss kolde ääre ennast soendama, mille poiss toki otsaga tulle lükanud. Varssi peale selle olnud peremehe laps suremas haige. Unes üteltud peremehele, et haigus selle pärast tulnud, et peremees rumala mehe õlle vahiks jätnud, kes ohvri-aia peremehe lapse, kes tule ääre ennast soendama tulnud, tulle lükanud. Karksi Kitsi talus olnud ka niisugune ohvri aed, kelle üks vene preester peremehe palve peale sealt ära kautanud, sest et aednik (ohvri aia elanik) nenda täkuks (ülemeelseks) läinud, et enam kedagi ei ole elada lasknud.

Niisuguseid ohvri aedu olnud veel: Polli Kiisa talus, Pöögle Illausse talus, Pöögle Puuritse talus. ó H II 23, 219/21 (11) < Karksi ó A. Kitzberg (1896) [= Loorits 1935: 244 (nr 21)]

Äramärkimist väärivad varasematest Pelli-tekstide kogujatest veel vennad **Jaan** (1879-1965) ja **Peeter** (1863-1936) **Einer**. Vennad olid sündinud Helme kihelkonnas Jõgeveste vallas peremehe poegadena, Peeter lõpetas Valga kreiskooli ja oli seejärel õpetaja Karulas ning täiendas end põllumajanduse valdkonnas, ühtlasi oli ta šPostimeheõ ärijuht ja Tallina Eesti Kirjastuse Ühistute teenistuses; vend Jaan oli apteegipidaja Moskvas ja õpetaja Hummulis. Tihedat kogumistööd tegid vennad Lõuna-Eestis, täpsemalt Karula piirkonnas (Postimees 1936, nr 153). Einerite kogutud tekste leiab J. Hurda kogus väga mitmesuguseid: muistendid, muinasjutud, kõnekäänud, murdesõnad, usundi- ja kombekirjeldused, rahvalaulud jne. Enamasti esinevadki mõlemad vennad sealjuures kogujatena, kogutud on väga palju Helme kandist Mulgimaalt, ent ka mujalt Lõuna-Eestist, nt väga palju Karulast, kus vennad tegutsesid. Pelli tekste on Eineritelt kaks, kogutud mõlemad 1889. aastal kodukandist Heldest Jõgevestest. Informant on mõlema teksti puhul teadmata, oma sisu poolest sarnanevad mitmetele teistele Pelli-tekstidele, sisaldades jaanipäeval ohverdamise motiivi ja kus lisaks on mainitud ka maajumalat, mida nimetatakse paralleelselt Pelli nimega (mainitud on Pelli kui šnüüdset nimeõ).

/.../ Säksi ja Toosi iis ollu tapuaian. Säksi Jaani esä Ants viinu ütskõrd maajumalele piirakid. Kui tä põlvili lasken Jumalet palleme, tullu peni ja nakanu ohvrit söömä, nii

saanu ta ohver ära rikutus ja pidänd uus ohver toodame. ó H II 24, 17/9 (2) < Helme, Jõgeveste ó P. ja J. Einer (1889) [= Loorits 1935: 238-239 (nr 11)]

2.2. Muud Eesti Rahvaluule Arhiivi käskirjalised rahvaluulekogud

Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) käsikirjalises rahvaluulekogus leiduvad Pelli tekstid (23)⁴ on kogutud ajavahemikus 1929-1940 erinevatest Eesti piirkondadest, sh Mulgimaalt. Nn klassikalisteks Pelli tekstideks võib pidada materjale, mis on kogutud Mulgimaalt, teistest piirkondadest pärinevad materjalid üldiselt ei kajasta Karksis tuntud uskumust, vaid viitavad piibellikule kontekstile (vt ptk 4.1.). Sh pärineb kõige enam Pelli kohta käivaid tekste Haljalast pärinevalt Hermann Läntsilt (1867-1917) (5), kelle mitmesajaleheküljeline rahvaluulekorjandus asub ERA-s. Läntsi tekstid tekitasid uurimistöo käigus küsimuse nende autentsuse kohta, kuna Pelli-alased materjalid sarnanesid äravahetamiseni Jaan Jungi tekstidele. Ka oli segane Läntsi materjalide puhul kogumiskoht ó leidis paralleelselt viiteid nii Karksi kui ka Haljalale. Läntsi kogu lähemal vaatlusel selgus aga siiski, et nii tema Pelli kohta käivad tekstid kui ka mitmed teised kirjeldused kopeerisid Jaan Jungi väljaannetes avaldatut, mistõttu võib oletada, et Läntsil endal Pellist kõnelevaid teateid koguda ei õnnestunud, vaid ta tekstid toetuvad teiste autorite töödele ja varasematele kirjutistele:

Pel. M. Talus olnud Pel, kes peremehele tulihännana üle Veisjärve Kärstna poolt varandust kokku vedanud.

Tondisoo. R. talu. Kui sinna uus peremees tulnud, siis kaevatud Pel tarest ahju alt välja ja lastud preestril rist sinna maha panna ja Pell so sisse saata. Sellest saadik nimetatud seda sood tondi sooks. ó ERA II 153, 889 (1) < Karksi ó H. Länts (1937) [= Jung 1898: 36-37]

M. J. Eiseni (E) käsikirjalise rahvaluulekogu materjalid (6) pärinevad ajavahemikust 1931-1933 ja on kogutud Väandra kihelkonnast erinevatelt informantidelt peamiselt kooliõpilaste poolt. Kuna kogumise üheks teemaks oli uskumusolend Tõnn, esinevad ka Pelli-alased teated eeskätt seoses Tõnniga:

Tõnnivakk: Tõnnivakast ja selle tekkimisest palju ei teata, kuid niipalju teavad vanemad inimesed jutustada, et ta juba vanal orjaajal olemas oli. Nad nimetavad teda

⁴ Siin ja edaspidi on sulgudes antud tekstide arv

Belliks /ebajumalaks/. ó E 79769 < Vändra khk, Vändra ó A. Tõntson, Vändra Põllum. Ühisgümn. V kl. õpil. < A. Tomson, 86 a. (1932)

Eesti Rahvaluule Arhiivi kopeeritud **Akadeemilise Emakeele Seltsi** (AES) kogu Pelli kohta käivad materjalid (13) on kogutud ajavahemikus 1932-1936 peamiselt keeleteadur Aili Univere poolt Karksist ühe erandiga ó üks Pelli-alane tekst pärineb ka Läänemaalt ja viitab Pelli nime seosele Piibliga:

Pell. Pell, see on ebajumala sõna. Pellid. Iisraeli rahvas ju kummardas seda pelli. ó AES < Läänemaa, Risti al. ó E. Koemets (1935)

Samuti leidub ERA käsikirjaliste materjalide hulgas **Eesti Keele Arhiivi** (EKA) kogu nimetusega tähistatud tekste (tekstikorpuses 4 teksti), mille on kogunud Salme Raatma (1915-2008) 1935. aastal Helme. Tekstid viitavad, et Helmes oli Pell nimetusena tuntud, aga jällegi õebajumalaõ tähenduses ja seostudes seega Piibliga:

Pell oll vanast suur ebajummal, siinpool ei jole kuulda ollu, piiblen vai aealoon olli ta küll, minul ei jole taga meelen äste. Või olla eta siin om ollü ka vast mõni kumardemise asi. Siin ei ole kuulu. ó EKA 382, 2 (3) < Helme khk ja v. ó S. Raatma < J. Käär, 72 a. (1935)

Riikliku Kirjandusmuuseumi (RKM) käsikirjalises rahvaluulekogus leidub Pelli kohta 3 teksti, kõik on kogutud Karksist ajavahemikus 1960-1961 folkloristide Selma Lätti (1909-1960) ja Olli Jõgevere (1898-1989) poolt. Need tekstid sisaldavad Pelli pärimusele omaseid tunnuslikke motiive (esimese rinnapiima ohver, pelli aiaga seonduvaid norme, vt ptk 4.5. ja 4.6.), kuid ei viita enam aktuaalsele uskumustraditsioonile:

Karksis Kaprali talu põllu pääl on kivid, piiratud koht. Sääl toideti pellisid. Nüüd on kolhoos maa üles kündnud. ó RKM II 94, 509 (5) < Karksi khk., Karksi k/n (Karksi v.), Karksi kolhoos ó Olli Jõgever < Juhan Vene, 78 a. (1960)

2.3. EKI eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi ja TÜ eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi murdekogud

Uuem kihistus Pelli uskumusele viitavaid rahvaluuletekste on kogutud 20. sajandi keskpaigas (ajavahemikus 1936-1972) ning seda keeleteadlaste poolt, eesotsas Salme Tanningu ja Aili

Univerega. Eesti Keele Instituudi ja Tartu Ülikooli Eesti Murrete ja Sugulaskeelte Arhiivi murdekogudes leiduvad materjalid on kahtlemata suure väärtusega Pelli teema uurimisel. Tekstid, mis on kirja pandud mitme aastakümne vältel, viitavad sellele, et veel 20. sajandi keskpaigas olid Pelli uskumused rahvasuus paiguti tuntud.

Salme Tanning (1904-1962) oli eesti keeleteadlane ja Karksi murraku spetsialist. Ta huvialaks oli murdeainestiku kogumine ning Eesti murrete uurimine, töötades kokku kõikidel Eesti murdealadel ó sh oli Tanning aastatel 1937-1939 kogunud 47 572 sõnasedelit ning 500 lehekülge murdetekste just Karksi kihelkonnast, teda ilmselt enim huvitanud murdepiirkonnast, mille kohta hiljem ta ka kandidaadiväitekirja kirjutas (Maling 2013). Tanningu materjale iseloomustab korrapärasus, süstemaatilisus, sh pidas ta ka välitööpäevikuid, kus leidub detailsemaid kirjeldusi tööde läbiviimisest, ent lisaks huvitavaid biograafiaid (tihti koos piltidega) informantidest. Nii on võimalik jälgida Tanningu teekonda teadlasena Karksi murraku alal, kus tal on õnnestunud koguda teavet Pelli kohta (24 teksti), enamik neist 1930. aastate teisest poolest.

Tanningu kogutud Pelli tekstid pärinevad EKI sedelkartoteegist või vihikkogudest, millest tulenevalt on need ka erinevas formaadis ó sedelkartoteegi tekstid esinevad lühikeste murdekeelsete märkmetena, nt *Edimene lehmä piim viit sinna, enne ei jõle kellekkile ant. (pellikivile, ohvriks)*⁵; vihikkogud sisaldavad lisaks pikemale murdetekstile ja kogujapoolsetele küsimustele informatsiooni ka kogumiskonteksti kohta (kellega koos koguti ja milliste vahenditega, informanti ehk škeejuhtiõ tutvustav biograafia, kohanimedid sisaldav kaart, seletavad märkused jmt). Tanning kasutas murdetekstide kogumiseks üldiselt korduvalt samasid väljavalitud isikuid, kelle vastuseid ta usaldas ja pidas švasturääkivustest vabaksõ (Tanning 1939: 5). Nt. kuulus Tanningu keelejuhtide hulka Karksis pärit Ann Jõeste (Jaakson) (snd. 1882), keda ta kirjeldas kui šlahke, arukas ja hea kõneanni ja haruldase mälugaõ keelejuhti (Tanning 1938: 5), kellelt lisaks õitsilkäimise, tulihänna jm usundi- ja kombekirjelduste pärineb ka lugu Pellist:

(Mis ne pelli aia ollive?)⁶ Vanast olli pelli aija seantse nõiduse ikki. Vanarahvass usksive kangest tat ja mõnel talul olli ja mõnel ess ole sõss. Pelli aija, sõss sõnna ess tohi kennigi puuttu, ku seantte mõni puutti, luum või inimene, sõss muutku olli aiguss kähen ja sõss vanast egäst värskest olli viit neil sõss, ku tappet mõni lammass või, ikki

⁵ KKI, WS < Karksi khk, Karksi v., Saarete k. ó S. Tanning < R. Pulk, 82 a. (1937)

⁶ Siin ja edaspidi on sulgudes esitatud kogujapoolsed märkused ja nurksulgudes minu enda lisandused loetavuse lihtustamiseks

kigepäält viit pelli aida. Ja vili, vili ärr pessed [=pekstud] ja ikki viit sõnna pelli aida egäst saagist, sii pidänt jüstku viimä sõnna kunagi. (Kas esi olete ka nännu pelli aida?) Ei jole ma nännu. (Millal ära kadusivad?) Na om ik ammu joba kadunu, vaneppest aast. ó ES MT 216, 24/5 < Karksi khk, Karksi v., Metsakuru k., Sõrmuse t. < Karksi khk, Karksi v., Rebase t. ó S. Tanning < A. Jõeste (Jaakson) (1938)

Kõik Tanningu kogutud materjalid on kirja pandud soome-ugri foneetilises transkriptsioonis ja põhinevad helisalvestistel, millest lähtuvalt olen lugemise lihtsustamiseks kasutanud EKI foneetilise transkriptsiooni teejuhti (EKI 2011).

Aili Univere (snd Grünwald) (1902-1994) oli samuti teenekas murdekoguja ja óuurija, kes alustas tööd Eesti Vabariigi perioodil (1924. a) ning lõpetas välitöödel osalemise alles üsna kõrges eas (1980. a) (Neetar 2002: 1). Ehkki Univere kogus enim materjale Kodavere murraku alalt ó 28 377 sedelit (*ibid*) ó viis ta läbi uurimistöid ka Karksi kandis, seda tihti koos murdeuurija Salme Tanninguga, mistõttu on ta materjalid leitavad nii sedelkartoteegis kui ka vihikkogus. Samuti pidas ta ka välitööde päevikuid. Võrreldes Tanninguga on Univerel Pelli-teemalisi tekste vähem (20). Pelli tekstid jaotuvad kogumisaastate järgi kahte järku, millest varasemad (13) on kogutud 1936. aastal; hiljem kogutud tekstide puhul (7) on märkimisväärne, et need pärinevad alles võrdlemisi lähiminevikust, 1972. aastast, ja on kogutud Reet Venelt (snd. 1885) Karksist. Alljärgnevas näites kirjeldab Vene kunagisi Pelli ohvrikohti ja nende hävitamise tagajärgi, mis sarnanevad sisult ka teistele informandi poolt esitatud tekstidele (nt *Neit vanapaganit ei taha sittu poratte, nee omm irmsa ikka, kurat kõhatab ja naerab, vanapagane... Ohh jumal, neid vanapagane jutte omm egät muudu*⁷), millest lähtuvalt võib järeldada, et 1970. aastatel oli olend muutunud pärimuses vaid deemonlikuks olendiks:

Päris pallu, keskkott nurme tii pääst olli nättä kahh. Tii pääst tuli, siss seesi olli nätta, sii kutsutti põllukottuss. Et vanapagane kottuss ja Kitli talu rahvass, mis säääl põlvest põlveni eläväd, ikk kurgust kinni ja ärä, kes säääl pelliss puuttev ja künniv, tatt kurgust kinni ja valmiss. Sedäsi olli kõik ärr surenu, viimäne üits, nii endise enne neid juba olli ärä surenu sehen, siss oitti sedä kottust künnede. Me suuess kasvime, [siis küsisime, et] misspäräst sedä iväkkest künnede oidass. Siss job[a] ütteltti, et see omm sääntte... eee, sii võttap kõik ärä, ke siis sedä maa iväkkest künnä akkap. Mõni olli künden ka

⁷ TÜ EMSA < Karksi v., Sudiste k. - A. Univere < R. Vene, snd. 1885 (1972)

kivi iest. Nohh, sii olli valmiss. Peremiis esi ja perenaise ja siis lapse puha ja... kõik. ó
TÜ EMSA < Karksi v., Sudiste k. ó A. Univere < R. Vene (1972)

Univere kogutud tekstid on samuti soome-ugri foneetilises transkriptsioonis ja baseeruvad helisalvestistel, mistõttu olen need (ja muud sama tüübi materjalid) esitanud lugemise hõlbustamiseks lihtsustatud litereeringutena.

3. VARASEM UURIMISLUGU

Käesolev peatükk keskendub Pelli uskumuste varasemale uurimisloole. 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi algul on käsitlenud Pelli oma töödes põhjalikumalt Jaan Jung, Matthias Johann Eisen ning Oskar Loorits. Möödaminnes on Pelli maininud ka Andrus Saareste, Uku Masing, Ivar Paulson ja Ants Viires. Uskumusolendi nime kohtab ka 21. sajandil avaldatud artiklites ja kogumikes, sealjuures võib olla Pellile omistatud tähendus võrreldes 20. sajandi tõlgendustega üsna kontrastselt muutunud.

3.1. Jaan Jung

Harrastusarheoloogist koduloolase Jaan Jungi (1835-1900) tööd keskenduvad paljuski just Lõuna-Eestile omastele nähtustele, mis tuleneb asjaolust, et Jung oli antud piirkonnaga seotud. Nimelt töötas Jung alates 1857. aastast kuni 1896. aastani tollase Halliste kihelkonna Abja vallas koolmeistrina (Reiman 1910: X), mistõttu puutus ta kokku tolelaegse Mulgimaa kohaliku pärimusega. Jung sai oma üle-Eestilise kinnismuististe registreerimise ja inventeerimise meetodikas eeskuju ilmselt rahvaluule kogujatelt, kui võttis suuremahulise töö läbiviimiseks appi korrespondendid. Jungi töömeetod avaldub ilmekalt tema arheoloogia alases suurteoses šMuinasaja teadus Eestlaste maalt I/II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnastõ (1898). On ilmselt tähenduslik, et autor just esimesena vanale Viljandimaale ja Pärnumaale keskendub, kuna seal veetis Jung enamuse oma eluajast. Seetõttu on õnnestunud Jungil sellesse teosesse koguda mõningaid andmeid Pelli kultuse kohta. Jung on esimene, kes publitseerib Pelli kohta käivaid pärimustekste, mistõttu on tema väljaandes pühendatud Pellile eraldi peatükk šAeanurga jumala wõi Belli asupaikadestõ (Jung 1898: 36637). Väärib mainimist, et antud peatükis leiduv põhineb Jungi enda šuurimistelõ (*ibid*: II) ehk tõenäoliselt siis koolmeistri vahetul suhtlusel kohalike inimestega. Teisalt on võimalik, et Jung kasutas sellel teemal kirjutades siiski ka oma korrespondentidelt saadud materjale, ent säilitas teema tundlikkuse tõttu allikate anonüümsuse. Teema tundlikkusele viitab seejuures talunimedede esitamine initsiaalidena (nt õKarksi K. talusõ, õM. talusõ, õTuhalaane R. talusõ), et lugejal poleks võimalik Pelli kultusega seotud kohti ja inimesi tuvastada. Ülejäänud Jungi kogumikus esitatud tekstid anonüümseid kohanimesisid ei sisalda, mis rõhutab selle teema aktuaalsust 19. sajandi lõpu kontekstis. Jungi väljaandesse koondatud tekstid sisaldavad omanäolisi elemente ja motiive, mida hilisemates

rahvaluuletekstides ei leidu (Pelli asumine tare ahju või vana aida põhja all; laudas šPelli jaanituleõ tegemine; Pelli esinemine musta tuld ja sädemeid eritava sambana; Pelli ilmumiskujud koera ja kassina, vt ptk 4.4.).

3.2. Matthias Johann Eisen

Jungi käsitus Pellist kui Karksi ja Tuhalaane piiril tuntud õaianurgajumalastõ pälvib ka pastorist vanavarakoguja M. J. Eiseni (1857õ1934) tähelepanu, kes kahes artiklis, šAhi kotused, Pell ja Tõnnõ (1899) ning šPellõ (1925), Pelliga seotud uskumuste üle diskuteerib. Oma varasemas, 1899. aastal Eesti Postimehes ilmunud artiklis kirjutab Eisen seoses vastilmunud Jungi teosega:

Rõõmsa lootusega võtsin J. Jungi Muinasaja Teaduse 17. kätte, lootusega, et tähendatud raamatust ehk seletusi Tarvastu Ahi kotuste kohta saada. Kuid raamatu läbiwaatamise järel langes mu lootus. Ahi kotuste asemel leidsin ometi Karksi kirjelduses hulga teateid aianurga jumala wõi Pelli kohta. Küll olen ma ennegi rahvaluule korjandustes Pelli kohta üht ja teist lugenud, aga ma kahtlesin, kas tähendatud olemus rahwa suus tõesti üleüldse Pelli nime kannab. J. Jungi raamat tahab aga mu kahtlust kaotada; ta näitab Pelli olemist tõendawat (Eisen 1899: 3).

Väärrib mainimist, et muidu üsna julgeid üldistusi loov Eisen on olnud Pelli teadete puhul varem kahtleval seisukohal ning Jungi avaldatud teated panevad teda meelt muutma. Lisaks arvab Eisen, et Pellil võib olla seos ahikotustega õ ohvrikohtadega, mida tunti nii Mulgimaal kui ka mujal Eestis (vt ptk 5.1.) õ mistõttu oletab ta, et Karksi Pelli, Tarvastu Ahikotuste ning Väandra Tõnni nn elupaikade näol võib tõenäoliselt olla tegemist samade nähtustega, mis vaid piirkonniti eri nime kandsid (Eisen 1899: 3). Et aga saada oma hüpoteesile kinnitust, kutsub Eisen rahvast üles sellealaseid teateid koguma ja temale läkitama. Hilisemas, 1925. aastal ilmunud artiklis on autor oma positsiooni Pelli käsitluses muutnud:

J. Jung tunneb Karksis ja Paistus, vähemalt Paistu Tuhalaanes, Pellõ nimelise jumala (Muinasajateadus II, lhk. 36-37), mina sellevastu ei ole Pellist mingisuguseid jälgi leidnud ega ole väljasaadetud stipendiaadid sealtpoolt Pelli kohta teateid toonud, see

tähendab, Pelli-nimelise olevuse kohta, kuna sarnast olevust ühe või teise muu nime all küll tuntakse (Eisen 1925: 203).

Seega on Eiseni seisukohad rahvaluulekogudes leiduva osas vasturääkivad. Näiteks leidub Eiseni kogus Pelli kohta küll tekste, aga need pärinevad hilisemast ajast (pärast 1931. aastat) ja sisaldavad lisaks Pellile ka nimetust Penn (või Penni-jumal), mis ilmselt inspireeribki autorit oma hilisemas töös püstitama hüpoteesi, mille kohaselt Pelli nimi hoopis etümoloogiliselt Pennist tuleneb (vt ptk 4.1.).

Lisaks teeb Eisen esimese katse Pelli kui uskumusolendit teaduslikult kategoriseerida. Kui Jungi kirjeldustest selgub, et Pell võib end ilmutada koera või kassina, ent ka tulihänna või hirmutava musta sambana (Jung 1898: 36-37), siis Eisen, arutledes Jungi tähelepanekute üle, sõnab, et Jungi teated viitavad majahaldja, õuehaldja, krati, maa-aluse, ahikotuse või šmuu vaimuõ uskumusele, lisades samas, et: šMajas ehk maja ümbruses asudes näitab Pell ennast tavalisest enamasti pererahvale, väga mitmel kujul ilmudes: mõne korra kassi, mõne korra koera näol, mõne korra jälle lambana, tuld ja sädemeid enesest välja ajadesõ (Eisen 1925: 3). On ilmne, et Jungi teated teisenevad Eiseni tõlgendustes, milles on ekslikult pika musta samba kujund muutunud hoopis lambaks, kes tuld ja sädemeid endast välja ajab. Selgusetuks jääb, kas tegemist on olnud autoripoolse valestilugemise või trükiveaga.

3.3. Oskar Loorits

Sügavuti on Pelli teemat käsitlenud Oskar Loorits (1900-1961). Esmakordselt mainib Loorits Pelli oma 1932. aastal ilmunud lühimonograafias šEstrnische Volksdichtung und Mythologieõ, kus seob Pelli nimetust etümoloogiliselt kabeli (saksa. k. *Kapelle*) nimetusega. Ta oletab, et Pelli nimi ei tulene Vanast Testamendist Beeli nimest, vaid pigem on tegemist kabelist (Kapelle > pell) tuleneva nimetusega, millele andsid aluse maastikul paiknevad katoliku kabeli ja altari varemed (nn. Pelli-aseded, saksa k. *pell-Stellen*) (Loorits 1932: 84). Sealjuures esitab autor julge väite, mille järgi peab ta Tõnni ja Pelli kultust veel 16. sajandil šüldiseksõ ja škasulikuks äriksõ, mille tõttu hakkasid paljud eraisikuid Looritsa sõnul ehitama kirikuid ja kabeleid, et saada toodavaid ohvriande endale (*ibid*). Siinkohal jääb selgusetuks, millistel andmetel Loorits baseerub, et Tõnni ja Pelli kultust 16. sajandiga seostab, kuna esimesed

teadaolevad teated Pelli kohta pärinevad alles 19. sajandi lõpust. Tõnni ehk Püha Antoniuse kohta käivaid teateid leidub tõepoolest palju varasemast ajast (vt ptk 5.2.)

1933. aastal Eesti Entsüklopeedias ilmunud ülevaateartiklis šEesti rahvaluule ja usundõ mainib autor Pelli vaid põgusalt, käsitledes eesti usundile omaseid nähtuseid usundilise degenerereerumise aspektist lähtuvalt. Loorits rõhutab sajandeid kestnud sakslaste ülemvõimu Eestis, mida tõlgendab ühtlasi degenerereerumise ajajärguna, mil isegi ristiusk on saanud negatiivse ümbertõõtluse ja kirik olnud suurimaks ebaisu kantsiks (Loorits 1933: 805). Arvamust, mille kohaselt on nn seitsesada aastat orjaaega mõjutanud eesti usundit regressiivselt, võib pidada autori üheks põhiliseks seisukohaks, mida leidub tema mitmetes töödes. Nimetatud seisukohast lähtuvalt arvab Loorits, et ka katoliku pühakutele omistati seetõttu paganlik ilme. Looritsa käsitluse kohaselt sai Püha Antoniusest Tõnn, škelle vahakuju või nukku hoitakse aidas vakakeses ja kellele tuuakse kui majavaimule ohvreid igasugusest uudestõ (*ibid*) ning ta lisab, et šMulgimaal viiakse selliseid uudseohvreid taas Pellõle või šahtmiseõ, s. t. ohverdamise kohta (Ahikotus)õ (*ibid*).

1935. aastal ilmunud Looritsa lühimonograafia õMulgimaa ohvrikohadõ on kõige põhjalikum folkloristlik uurimus, mis on sel teemal siiani ilmunud. Teos hõlmab väga erinevaid Mulgimaal tuntud ohvrikohatüüpe (Uku vakad, ohvriaiad, ohvrilohud, ahervared, hiiekohad jne), pakkudes ühtlasi tänuväärset kontekstuaalset teavet Pelli teema käsitlemiseks. Teosesse on Loorits koondanud kõik temale kättesaadavad ja teadaolevad Pelli uskumust kirjeldavad tekstid, samuti on kogunud autor Mulgimaal ka ise materjali, millest kõik tekstid ilmselt Eesti Rahvaluule Arhiivi pole jõudnud.⁸ Tõenäoliselt kuulub autori enda kogutud materjalide hulka ka alljärgnev näide:

Polli Kiisa talu aida taga olnud suur saarepuu ja suur lai pelli kivi.

Taagepera Umbpalu Kure talu pesukoja kohal olnud muru peal vanavana koda, kus keedetud ja tehtud kõiksuguseid štükkeõ, seeõep olnudki pelli koda. Sealsamas kõrval olnud kiviahervars ja pelli aed. Seal siis need vaimud elanud ja olnud. Neist kõneldud küll palju šromaaneõ, kuid kes neid enam mäletab!

⁸ Nt esitab Loorits šMulgimaa ohvrikohtadeõ artiklis teksti viitega L. < Holstre (1934); Loorits 1935: 291 (nr 80). ERA-sse deponeeritud Looritsa materjalide hulgast ei õnnestunud seda teksti leida.

Samuti teati mitmest teisest Taagepera ja Helme talust, et seal oluvad vanasti pellikohti (Loorits 1935: 291).

Sellel ainukordsel teatel Pelli koja kohta põhineb Looritsa hilisem käsitlus, mille kohaselt on Mulgimaal olnud ohvrikohtadena tuntud erilised Pellikojad (lõunamurdes on sõnal *koda* tähendus õuveköökö, vt Viires 2001: 42-47). Seetõttu peab Loorits seda teadet Pellikojast väga tähtsaks viiteks Mulgimaal säilinud kunagiste pühakodade kohta (Loorits 1935: 291), mille ta asetab hiljem juba laiemasse usundilisesse konteksti, kõrvutades seda naaberrahvaste analoogse ainesega. Siiski jääb selgusetuks, kas Pellikoja nimetus viitab tõepoolest mingile vanemale hääbunud pühakoha liigile või on tegemist juhusliku nimetusega. Koda Pellile suunatud usundiliste toimingutega seostavaid tekste leidub tekstikorpuses vaid üks (eelnevalt toodud näitetekst) ja selle päritolu on sealjuures teadmata, mille põhjal võib arvata, et tegemist võib olla Looritsa poolse ülemüstifitseerimisega. Sellegipoolest saab Looritsa tööd Mulgimaa ohvrikohtadest pidada üheks põhjalikumaks ja tänuväärsemaks uurimuseks, mis annab väga hea ülevaate Mulgimaa usundiliste eripärade kohta ning aitab rajada teed uutele sellealaste töödele.

Veel käsitleb Loorits Pelli oma hilisemas mitme köitena ilmunud suurteose „Grundzüge des estnischen Volksglaubens“ II osas (1951), milles vaatleb Eesti usundilugu laiemalt ning kus Mulgimaa ega Pelli pole teemakäsitluses kesksel kohal. Pelli ja ohvriaedu mainitakse selles teoses mitmes peatükis, kirjeldused ja tõlgendused kattuvad suuresti uurimuses „Mulgimaa ohvrikohad“ esitatutega, samuti naaseb autor oma varasema Pelli nime etümoloogiat puudutava oletuse juurde, sidudes seda uuesti kabelikohtadega. Sealjuures kõrvutab autor eesti rahvausundit teiste rahvaste pärimusega ja vaatleb usundilisi nähtusi avaramas kontekstis.

Kõikide eelnimetatud tööde puhul võib Looritsa avaldatud seisukohti pidada ühiskonnakriitilisteks ja osaliselt rahvusromantilisteks, baltisaksa mõjutusi peab ta usundiloos negatiivseks. Sealjuures näeb Loorits Mulgimaad ühe esimese kõige kiiremini moderniseeruva piirkonnana Eestis, mistõttu kõik vanemasse usundisse kuuluv autori arvates minetati ning asendati uue mõttelaadi ja tegevustega.

3.4. Andrus Saareste, Uku Masing, Ivar Paulson ja Ants Viires

Keeleteadlane ja murdeuurija **Andrus Kustas Saareste** (1892-1964) on Pelli nimetanud oma 1921. aastal ilmunud artiklis õMitmesugused riismedõ seoses Tõnni ja Penni uskumustega. Saareste vaatlleb Penni nime etümoloogiat, seostades seda Tõnniga ning pidades Pelli nimetust õõsna haruldaseksõ, mis õldises kasutuses Vãndra piirkonnas tema vãlitõõde aegu ei esinenud (Saareste 1921: 392). Saareste annab oma tõõs deskriptiivse õlevaate peajasjalikult Tõnnist ja temaga seotud uskumustest ja usundilistest toimingutest, Pelli etümoloogiat Saareste eraldi ei esita, vaid kãsitleb seda Tõnni juhusliku paralleelnimetusena.

Teoloog ja filosoof **Uku Masing** (1909-1985) on Pelli maininud oma teoses õEesti usundõ (1995), diskuteerides eesti viljakushaldjate uskumuste dõnaamika, sh Tõnni ja Peko õle, kõrvutades mõlemat uskumusolendit Pelliga. Masing loob hõpoteesi, mille kohaselt võõib Pelli uskumusel olla seos Pekoga, samas rõhutades, et kõõik teated vajaksid õveelkordset tõõdõ (Masing 1995: 171). Autor baseerub oma tõõs varasematel Pelli-alastel kirjutistel (peamiselt Loorits 1932 ja 1935) ning M. J. Eiseni rahvaluulekogu materjalidel, jãttes Pelli usundilise ja etümoloogilise pãritolu lahtiseks.

Usundiloolane ja etnoloog **Ivar Paulson** (1922-1966) on Pelli maininud oma usundilooliste esseede kogumikus õVana eesti rahvauskõ (1997 [1966]). Paulson peab Pelli Mulgimaa muistseks kodu kaitsevaimuks õ õuejumalaks õ kelle õmber põõimunud kultus meenutab talle Kraasna eestlaste aianurga kultust ja Lãti naaberalade nãhtusi (*ibid*: 110-111) ehk uskumusolendit *Belis*. Autor toob nãiteid keeleteadlase Salme Tanningu murderaamatus (1961: 90, 104) avaldatud tekstidest⁹ ja baseerub varem avaldatud tõõdel, kuna autoril endal puudus ligipããs Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalidele. Lisaks peab Paulson võõimalikuks kolme Pelli erinevat nimeetümoloogiat: a) tuletis sõõnast õkabelõ; b) tuletis Piiblist pãrit jumalanimest Beel (Baal); c) tuletis lãti maja- ja taluvaimu *Belise* nimest (Paulson 1997: 110). Viimast peab autor õhtlasi ka kõõõige tõõenãolisemaks variandiks, kuna *Belist* tunti ning austati just Mulgimaast lõõnasse jããvatel Lãti aladel (*ibid*).

Etnoloog **Ants Viires** (1918-2015) mainib Pelli lühidalt oma artiklis õPaar pilguheitekatset eesti muinasuskõõ (1986), kus kirjeldab Pelli lãhtuvalt jumala-nimetõvest:

Wiedemanni jãrgi tãhendas *kodujumal* Vãndras vãikest puust ebajumalakuju. õldse aratab tãhelepanu, et jumalakujusid on rahvasuus sageli nimetatud *jumalateks*. Nii

⁹ KKI MT 213, 2/13 (2) < Karksi khk, Karksi v., Vakiste (Kõõva) k. õ S. Tanning < A. Toompalu, 83 a. (1958); KKI MT 213, 22/3 (6) < Karksi khk, Karksi v., Vakiste (Kõõva) k. õ S. Tanning < A. Toompalu, 83 a. (1958)

räägitakse setu ja Võru kandis ikoonidest kui *vene jumalatest*, setude puu- või vahakuju näol kummardatav viljakushaldjas Peko aga oli *Peko-jumal*, kuna mulgi viljakushaldjat Pelli tunti Vändras kui *Penn-jumalat* (Viires 1986: 1669).

Väärrib mainimist, et Viires on erinevalt teistest varasematest autoritest, kes Pelli teemat on käsitlenud, kategoriseerinud Pelli otseselt mulgi viljakushaldjaks ja seostanud teda Väandra Penn-Jumalaga, sarnanedes oma käsitlusega seega M. J. Eiseni (1933: 11) ja A. Saareste (1921) seisukohtadele, mille järgi Pelli uskumus Penni uskumusega on seotud.

Lisaks võib uskumusolendit leida kirjelduse ka šEesti rahvakultuuri leksikonisõ (2000 [1995]), kus baseerutakse varem I. Paulsoni (1997), O. Looritsa (1935) ja M. J. Eiseni (1925) avaldatud töödel ja kirjeldatakse Pelli järgnevalt:

Viljakushaldjas või majavaim Mulgimaal, nimi pärit piiblist (Baal, Bel) või laenatud läti naaberalalt (lt Belis õmaja-, taluvaimõ). P-le ohverdati koduses ohvriaias vm. nagu teistelegi majavaimudele ja tontidele, et vältida haigusi ja õnnetusi (Troska 2000 [1995]): 202 [194]).

Samast leksikonist võib leida lisaks kirjelduse ohvriaias kohta:

šTalu (taluderühma, küla) ohverdamiskoht hajaasustusega Lõuna-Eestis. O. oli pühaks ja puutumatuks peetav, taraga piiratud aiake talu õuel või osa suuremast aiast (aianurk), kus kasvasid mõned lehtpuud, põõsad, humalad. Ohvriannid (toiduained, toidud, vill, lõng jms.) surnud esivanematele, majahaldjale, maajumalale jt., ka kurjadele vaimudele asetati o-s olevale kivile, kivihunnikule (vt. ahervars), lauale, murumättale, puhma alla vms. Kõige kauem püsisid o-d Mulgimaal. 19. saj. keskpaiku hakati neid maha jätma ja hävitamaõ (*ibid*: 186 [179]).

Ka selle kirjelduse andmisel on baseerutud O. Looritsa (1935, 1951), M. J. Eiseni (1920) ning lisaks A. Viirese (2000 [1975]) töödel. Nii Pelli kui ka ohvriadade seletused on kokku pannud varem ilmunud tööde põhjal etnograaf **Gea Troska** (1926-2015).

4. PELLI PÄRIMUSE TUNNUSJOONED

Käesolevas peatükis vaadeldakse tekstikorpuse põhjal Pelli pärimuse variatiivsust uskumusolendi nimetuse, ilmumiskuju ja temaga seostatud süfede näitel. Lisaks käsitletakse Pelli pärimuse koha/ruumi, aja ning normide sanktsioneerimise aspekti ja kultusele iseloomulikke ohvritoiminguid.

4.1. Pelli nimetamine ja etümoloogia

Lisaks nimele Pell võib tekstides esineda ka paralleelnimetusi või teistele uskumusolenditele osutavaid nimetusi. Sealjuures leidub juhtumeid, mille puhul nimetuste lisamisel on tegemist ilmselt kogujapoolse tõlgenduse andmisega ja pole selge, kas informandi enda arusaamad langesid koguja seisukohtadega ühte.

Jaan Jung on üks väheseid, kes Pelli aianurgajumalaks nimetab ning kelle eeskujul kasutab Loorits ilmselt sama määratlust oma teoses (saksa k. *Gott der Gartenecke*, vt Loorits 1951: 331). Lisaks Jungi tekstidele leidub aianurgajumala nimetus veel vaid Jaak Hünersoni kirja pandud rahvaluuletekstides. Eisen arvab selle nime tulenevatki Jungilt (Eisen 1925), kuna pärimustekstides on läbivaks teemaks olendist vabanemine ja selle kuhugi nurka või objekti sisse põgenemine või projitseerimine. Siiski on tõenäolisem aianurgajumala nimetuse tulenemine aianurgas paiknenud ohvriaiast, mis esineb pärimuses Pellile ohvri toomise kohana. Ilmselt pole seega tegemist ka rahvasuus laialt levinud nimetusega, vaid kogujapoolse nimetuse loomisega.

Lisaks aianurgajumalale on Pelli nimetatud veel mitmete teiste nimedega:

- Karksi kihelkonnas *kodujumal, vanapagan, vanapont, Peil, (vana)tont, usse isäntti, koduhaldjas, kodukurat, tulihänd, kuri, aednik, Bell, vaim, jumal, kurat*. Lisaks eufemistlik nimetus *Ta*
- Helme kihelkonnas *maajumal, Penn, jumal, vana aja jumal, võõras jumal, ebajumal, Iisraeli rahva (eba)jumal*. Lisaks *Indu* eufemismina tulenevalt usundilisest nimetabust

- Viljandi kihelkonnas *Iisraeli rahva (eba)jumal, ebajumal*
- Paistu kihelkonnas *ebajumal*
- Vändra kihelkonnas *Bell, Penni-Jumal, jumal, ebajumal, vaim, Pello, kurat, Tõnn*
- Pärnu-Jaagupi kihelkonnas *võõrjumale*
- Lääne-Nigula kihelkonnas *ebajumal, Iisraeli rahva (eba)jumal*
- Kullamaa kihelkonnas *jumal*

Mitmed *jumala*-liitelised paralleelnimetused on piiblimõjulised (nt *Iisraeli rahva (eba)jumal, võõras jumal, suur ebajumal, võõrjumal*), nende puhul on tegemist osutustega Paabeli ehk Babüloonia jumal Beelile (lad. k. *Belus*, loodesemi k. *Baal*, tuleneb akadikeelsest sõnast *bēlu*). Beel on mainitud Vanas Testamendis Jesaja (ptk 46: 1) ja Jeremija (ptk-d 50: 2, 51: 44) raamatutes, samuti Vana Testamendi apokrüüfides Baaruki raamatus (ptk 6: 40) ning rohkelt Taanieli raamatu lisades (ptk 2: 2-28). Piibli Beeliga assotsieeruvad vähesed rahvaluuleteated pärinevad enamasti Mulgimaa-välistest piirkondadest (Jõelähtme, Pärnu-Jaagupi, Karuse, Häädemeeste, Kullamaa khk-d), kus Pelli kultuslik traditsioon pole tuntud olnud. Vastavad lühiteated on sõnastatud rahvaluulekoguja kontrollküsimustele vastates, nt: *Piiblis on Taanieli raamatus Pell, väärjumal. Ka apokriivas on ta.*¹⁰ Mõned üksikud teated esinevad aga ka ajaloolisest Viljandi ja Helme kihelkonnast, kus Pelli teadlikult piibellikku Beeliga seostatakse.

Pell võõras jumal. Neet om neet apukriiva raamatut, mis piiblis om, Assari ja palve, juuda kuninga Mannasse palve, kolme mehe küdus tuleahjus. Mul ei jole meeles, vaest ommigi see ka piiblen, Akkaja, Sakarija, Maalakija. ó EKA 382, 1 (1) < Helme khk ja v. ó S. Raatma < M. Henning, 80 a. (1935)

Seetõttu võib öelda, et Pelli nimi on rahvasuus olnud tuntud Eestis laiemalt, sh ka Põhja- ja Lääne-Eestis, ent seda Karksi Pellist erinevas, kristlikust kirjakuultuurist mõjutatud tähenduses.

Vihjeid piibellikule kontekstile leidub lisaks nimetustele veel Pelli iseloomustustes. Kui Taanieli raamatu lisades leidub salme, mis viitavad Beeli isukusele (nt ptk 2, salm 3: *Paabeli rahval oli ebajumal, Beel nimi, ja selle jaoks tarvitati iga päev kaksteist vakka nisujahu,*

¹⁰ ERA II 18, 348 (18) < Jõelähtme, Nehatu v., Iru k. ó R. Põldmäe < Hindrek Tamm, 53 a. (1929)

nelikümmend lammast ja kuus mõõtu veini), siis leidub sarnase sisuga teateid ka rahvaluulearhiivis, nt *Vist piibli aineil nimetatakse pelliks inimest (ka looma), kes palju sööb, „nägu na pell, kis kunagi täis ei saa“, ja kui kedagi armupoolest söödetakse, nagu vanemaid, pahandatakse: "sööda ku pelli ahju taha."*¹¹ Need tekstid kinnitavad järeldust, et Pelli tuntus on väljaspool Mulgimaad piiblimõjuline ning vaid Mulgimaal on tegemist omanäolise kultusliku lokaaltraditsiooniga.

Komplitseeritumaks küsimuseks on Mulgimaa pärimuses tuntud uskumusolendi nime etümoloogia. Piiblimõjulised teated Helme kihelkonnast¹² tõendavad, et ka Mulgimaal on Pelli seostatud Babüloonia jumala Beeli nimetusega, ehkki tegemist on vaid üksikute teadetega. Ka on arhiivitekstides olendit kõrvutatud Tõnniga, keda omakorda oletatakse etümoloogilises seoses olevat Penni nimetusega. Nii näiteks mainib Pelli nime põgusalt ka A. Saareste, kes Penni nimetüve üle diskuteerides ja seostades seda Tõnni nimega, peab Penni Vändras harvaesinevaks nimetuseks:

Tõnni kutsutakse siin [Vändras] (õige harilikult) ka nimega *Pen'n* ehk *Pen'n jumal*, Tõnni vakkasid ühes jumalaga mitm. *pen'nid*, ains. *pen'n*. Korra kuulsin ka nime *Pel'l*. Küsimuse peale, kas tähendatud sõnakuju harilik, vastas talumees: „Sedasi olen mina kuulnd sii ütavad.õ Kuid mujal kinnitati, viimane kuju olevat haruldane, harilikult öeldavat *Pen'n*. Kõnesolev nimetus näib nii Eesti kui Soome folkloristidele tundmatu olevat. Võimalik, et see ongi vanem, omapärane Eesti jumalusenimetus, mis hiljem ristiusulise Tõnniga (<Antonius) substitue[e]riti (Saareste 1921: 392).

Hüpoteesile, mille kohaselt saab pidada Pelli nimevormi algselt Penni nimekujust tulenevaks, mis on kiriku mõjul ajas teisenenud Tõnniks ehk Püha Antoniuse substituudiks, sekundeerib mõned aastad hiljem M. J. Eisen. Ta toetab seisukohta, mille järgi on ristiusul olnud märkimisväärne mõju vanemate jumalanimede kontamineerumisel, pidades Pelli nimekuju mingile vanemale müütilisele olevusele omistatud Piiblist laenatud nimetuseks ja mis oli Karksis škiriklasteõ sõimuks (Eisen 1925: 204). Lisaks Saarestele ja Eisenile nõustub Oskar Looritski tõlgendusega, mille kohaselt Piibli apokrüüfidest pärinev Bel oli šusuvagatsejatest

¹¹ ERA II 202, 151 (144) < Häädemeeste, Orajõe v., Räägi k. ó M. Mäesalu < L. Rääk, s. 1856 (1938)

¹² Nt EKA 382, 1/2 (2) < Helme khk ja v. ó S. Raatma < L. Rosenberg, 79 a. (1935); EKA 382, 1 (1) < Helme khk ja v. ó S. Raatma < M. Henning, 80 a. (1935); EKA 382, 2 (3) < Helme khk ja v. ó S. Raatma < J. Käär, 72 a. (1935)

kirjatarkadeleõ tuttav ja seetõttu sobis hästi šeita[ta]va väärjumalana paganlike vaimude nimetuseksõ (Loorits 1935: 281). Kutsudes Pelli üheks ohvrikoha asuka degeneratsioonija nimetuseks (*ibid*: 272), mis üldise kristianiseerumise käigus tekkis, sarnaneb Looritsa seisukoht varasemale Eiseni käsitlusele, mis Pelli nimeteket piiblimõjuliseks peab. Eisen oletab, et hernhuutlaste ehk vennastekoguduse liikumine soodustas nime levikut, kuna just sel ajal paganluse šjäänuseidõ likvideeriti ja vanasse rahvausku puutuvat neruvääristati sõimunimedede andmisega (Eisen 1925: 204). Loorits pooldab seega esmalt seisukohta, et Pell on üsna uus substituu, olles samas Vana Testamendi ja Pelli nime seoste asjus hiljem muutliku meelega. Kui ta 1932. aastal rõhutab nime tulenemist katoliku kiriku kabelikohtadest (saksa k. *Kapelle*, vt Loorits 1932: 84), siis oma 1935. aasta kirjutises Loorits loobub siiski taolisest etümoloogiast ja pooldab Vana Testamendi seost sarnaselt Eiseniga:

Kuna katoliku kirik püüdis paganlikke ohvripaiku sellega ristiusule rakendada, et ehitas sinna oma pühakute kabeleid, siis oletasin paari aasta eest, et pell-sõna lähtekohaks võiks ka olla saksa šKapelleõ. Vahepeal sooritatud järelepärimised tõid mind aga veendumusele, et pell ei ole meie rahvakeelde nii vanasti ja nii sügavasti juurdunud termin, vaid vennastekoguduse ja muude usuvagatsejate levitatud moesõna ning sellisena küll vististi lihtsalt piiblist laenatud (Loorits 1935: 282).

Hiljem, 1951. aastal naaseb ta siiski oma varasema seisukoha juurde, sidudes Pelli ohvrikohti uuesti kabelikohtade ehk muistsete matmispaikadega (Loorits 1951: 331). Kabelikohad matmispaikadena osutavad aga omakorda surnud esivanemate kultusele, mistõttu järeldab Loorits, et Pelli kultus võib olla seotud muistse esivanemate austamisega. Ühtlasi on Loorits selle teemaga tegelenud uurijatest ainus, kes Pelli kabelikohtadega seob. Kuna Loorits pooldas oma hilisemates käsitlustes (nt Loorits 1949, 1951) teooriat, mille järgi paljud erisugused usundilised nähtused just surnud esivanemate kultusest lähtuvad, tuleb Looritsa esitatud Pelli etümoloogiasse suhtuda siiski mõningase ettevaatlikkusega.

Kuigi osa uurijate arvates on kuradi nimekuju tekkinud eesti rahvausundisse alles katoliikluse ajal, ca 11. sajandil (vt Loorits 1949, EE 1992 [1990]), leidub ka alternatiivseid seisukohti, mille järgi võib oletada kuradi prototüübi olemasolu juba eesti muinasusundis (Valk 2002: 35-45). Kurat on ristiusu mütoloogia dominantolend, olles ühtlasi eesti rahvapärismuse populaarseim mütoloogiline tegelaskuju (Valk 1998: 9-11). Ristiusu-mõjulist kuradi tekketeooriat usundis toetab O. Loorits, kes toonitab nime pärinemist läänest germaanlaste

vahendusel ja peab kuradi nimetust muinasusule tundmatuks (vt Loorits 1927: 26, 1990: 20). Pelli kuradiks nimetamine tuleneb ilmselt kristluse mõjust, mille tõttu transformeerusid mitmete vanade haldjate või muude uskumusolendite ning õnáhtuste nimetused, omandades negatiivse või halvustava tähenduse. O. Looritsa üheks läbivaks ideeks võibki pidada lisaks kadunud esivanemate kultusele veel ristiusust tulenevat muistse eesti rahvausundi mandumist ja degenerereerumist, mida autor oma teostes rohkelt rõhutab.

Kurat kerkib massiteadvuses kaugelt vägevamaks kui jumal, kes millegagi ei suuda demonstreerida tegelikus elus oma headust, õiglust ja armastust ning kelle jätab rahva loov fantaasia siis mingiks kõrvaliseks taevataadikese kujuks. Kurat seevastu paisub universaalkujuks, kes mahutab endasse igasugused kummitised, surnud, haldjad, hiiud, varavedajad jne., soodustades kõigi nende olendite arengut ikka ja ikka enam negatiivses suunas (Loorits 1933: 805).

I. Paulson diskuteerib O. Looritsa seisukohaga, pidades demonismi ja degeneratsiooni teooriat pädevaks kultuuriloolise arengu poolest üldises ajaloolises kontekstis, ent loodusega seotud uskumustes osas liiga julgeks üldistuseks (Paulson 1997: 65). Kristlikust mõjust vanadele haldjanimedele kirjutab ka U. Masing, arvates, et vennastekoguduse mõjul muutusid šalles indiferentsed või häädki vanad haldjadõ kurjadeks olenditeks, kellele sobis vaid kõige halvustavam ning otseselt kurjale osutav nimi (Masing 1995: 161). Hilisemast halvustavast suhtumisest lähtuvalt võidi omistada ka Pellile kuradi või hoopis kergemakõlaline vanapagana nimetus õ folkloristlikus kirjanduses on nimi kujunenud kuradi esindusnimetuseks, millele ei leidu vasteid teiste rahvaste juures (Viies 2001: 69). Esiletõstmist väärub asjaolu, et vanapagana nimetust sisaldav varaseim teadaolev pärimustekst (19. saj I pool) pärineb sealjuures just Mulgimaalt, milles kirjeldatakse Karksi-Halliste vanapaganaid¹³. Murdeuurijast keeleteadlase Salme Tanningu kogutud materjalides leidub kogujapoolseid täpsustavaid märkmeid, mille seas otseselt vanapagana ja Pelli seosele viidatakse (nt *PELLI – kodu kaitsevaimu nimetati ka vanapaganaks*¹⁴). Et Pelli-teemalises tekstikorpuses moodustab märkimisväärselt suure osa just keeleteadlaste S. Tanningu ja A. Univere kogutud tekstid, mille seas leidub ka mitmeid vanapagana-teemalisi teateid, võib siinkohal tõdeda, et Pelli nimetamine vanapaganaks oli Mulgimaal 20. sajandil laiemalt tuntud.

¹³ ÕES, EK 158, 13/4, vrd, ÕES, SK 304, 1/4 (mõlemad avaldatud: Laugaste ja Liiv 1970)

¹⁴ KKI MT 213, 120/5 (35) < Karksi khk, Karksi v., Mäe k., Nirsti t. õ S. Tanning < H. Järv, 71 a. (1958)

Vanapagana nimetus viitab olendile, kes pole oma põhiolemuselt kuri ega halb, ei janune vere ega põrgupiinade järgi, vaid kohtleb inimesi sõbralikult ning püsib lihtsameelselt ausana (Loorits 1990: 20). Kuradi eufemismina võib olla lisaks vanapagana nimetusele Pellile omistatud veel nimetus tont, mis on eesti rahvapärimeses kasutusel väga erinevate olendite kirjeldamisel (nt Kirde-Eestis kratt, Kesk-Eestis kodukäija, Edela- ja Lääne-Eestis Tõnni vakk jne, vt Masing 1995: 160-161; Valk 1998: 19). Tondiks nimetamist peab U. Masing kuradile sarnaselt uuemat tüüpi määratlemismisviisiks, mis lisaks ristiusu mõjule baseeruvatele põhjustele võis leida tihedat kasutust ka vaimolendite üldise nivelleerimise tõttu – šLöödi käega ja nimetati kõiki ühe nimetusega, kuidagi halvustavaga, sest üldistamine toimub tavaliselt ikka halvustamisenaõ (Masing 1995: 161). Samas võivad uuemad nimetused olla ainukesed teated, mis vanemat olendit tähistavad, kelle nimi kultuurimälus kaduma on läinud. Pelli-teemalises rahvapärimeses leiab nt kirjelduse, mille kohaselt on nimetused nagu tont ja Pell mõlemad võrdväärised oma hilise päritolu poolest: *Ohvri aedasi nimetati hiljem tonni ehk pelli aedadeks*¹⁵.

Lisaks vanapaganaks, kuradiks või muuks olendiks nimetamisele, leidub Pelli lugudes viiteid ka üldisemate väljendite kasutamise või sootuks nimetamata jätmise vajadusele. Uskumuste kohaselt võib nime väljaütlemine luua nimetatavaga maagilise kontakti ning seetõttu muudab olendi seekaudu kohalolevaks, mistõttu tuleb potentsiaalse kontakti vältimiseks kasutadagi mõnda ümberütlevat vormi (Hiemäe 2012: 57-58). Näiteks võis Pelli nime asemel olla kasutusel lihtsalt eufemistlik šTaõ, kuna nime kas ei juletud nimetada või pidi see lihtsalt ka iseenesest mõistetav olema¹⁶. Otsene nime kasutamine võis olendit jutustuste järgi lausa häirida:

Olnd palju jumalaid vanasti: Vändras olnd peale tõnni ka veel üks teine, ja seda hüütud Pelliks. Temale tulnd alati igast uudsest kohe maha visata või n. õ. poetada esimene matt. Söögiaeg uudsest leivast poetada esimesena natuke laua alla, et siis surnud majaisal hää meel oleks ja ta õnnistaks maja sissetulekuid ja töid. Kus tõnni oli teenitud, seal pole pellile ohvreid toodud ja kus jälle pell oli, seal ei ohverdatud tõnnile. Kunagi pole aga tahetud nimetada pelli nime pidi: see polevat talle meeldinud.

¹⁵ H II 23, 219/21 (11) < Karksi ó A. Kitzberg (1896) [= Loorits 1935: 244 (nr 21)]

¹⁶ H, Kase 111/2 < Karksi ó Leena Kase (1868-1896)

ó ERA II 269, 173 (1) < Vändra khk. ja v., Aluste k. ó Tarmo Tammsoo < Mihkel Tammsoo, s. 1880 (1940)

Toodud näitetekstis esineb lisaks Tõnni ja Pelli suhete kõrvutamisele (vt ptk 5.2.), uudse- ehk esikohvri toomise kirjeldusele (vt ptk 4.6.) ning surnud esivanemate kultusele viitamisele veel huvitav ja ainulaadne märkus ó nime pidi kutsumine polevat Pellile meeldinud.

Pelli nime mainimisega seostub teinegi tekstidest väljajoonistuv huvitav tähelepanek ó Ann Toompalult pärinevad kaks teksti, mis on kogutud paari-aastase vahega (1958 ja 1961) ja mis sisuliselt viitavad Pelli ja kirikliku institutsiooni vahelisele konfliktile: *Inimese laulen taren. Pell aviten ilusti üten laulta ku kõlin. Ku jumalasõnalaulu ollu, sis ütelnu: läll, läll, läll!*¹⁷ Teises, sisult sarnases tekstis täpsustatakse, et *Nemä [eufemismi kasutajad] ess ole sedä tahten. Või ka jumalt ku nimetten. Mudu laulen ilusti ligi jah.*¹⁸ Jutustused vihjavad uskumusolendi paganlikule, demoniseerunud ja jumalasõnaga vastuolus seisvale olemusele, mille tõttu pole võimalik kristliku taustaga sõnu nimetada. Sealjuures viidatakse Pelli abile laulmises ó Pell aitab laulda kõikidel ühtselt kui kõlinal ehk annab kauni lauluhääle. Pelli seostamine laulmisega on erandlik ja ainulaadne motiiv, mille sarnaseid teateid rohkem tekstikorpuses ei esine.

4.2. Koha ja ruumi aspekt Pelli pärimuses

Järgnevas alapeatükis tuleb käsitlusele koha ja ruumi tasand Pellist kõnelevates pärimusteadetes ó vaadeldakse koha markeeringuid kui olulist aspekti Pelli kultust kirjeldavates rahvaluuletekstides.

Rahvatraditsioonis ilmneb looduslike pühapaikade seos madalama tasandi asustusüksustega (Valk 2007: 156), millest lähtuvalt võis pühapaik olla seotud külaga küladel rajaneva asustusmudeliga piirkondades, taluga aga hajaasustusega Mulgimaal (Loorits 1935). I. Paulsoni hinnangul on š[k]odu-, maja-, pere- ehk taluvaimu kui selle salapärase väe ja õne

¹⁷ RKM II 107, 264 (23) < Karksi, Polli k/n - S. Lätt < Ann Toompalu, 86 a. (1961); vrd KKI MT 213, 2/13 (2) < Karksi khk, Karksi v., Vakiste (Kõva) k. ó S. Tanning < A. Toompalu, 83 a. (1958)

¹⁸ KKI MT 213, 2/13 (2) < Karksi khk, Karksi v., Vakiste (Kõva) k. ó S. Tanning < A. Toompalu, 83 a. (1958)

kehastust /.../ vastava rahvapäriliku ainese põhjal raske kindlapiirilisel lokaliseeridaõ (Paulson 1997: 108). Usuti, et kaitsevaim võis asuda väga erinevates paikades, neid vahetada või asuda paralleelselt mitmes paigas korraga. Seetõttu võis haldja asukohaks ehk elupaigaks olla praktiliselt iga hoone, selle ümbrus, mõni talule kuuluv objekt jne. Pühades paikades võidi viia läbi kultuslikke toiminguid, mis piirkonniti võisid erineda.

Kõige enam Pelli-teemalisi teateid pärineb Karksi kihelkonnast. Pellist kõnelevates tekstides mainitakse järgmiseid koha- ja talunimesid Karksi kihelkonnas Karksi vallas: Mäekülas Kulli, Lepiku, Partsu ja Kitsi talud; Sudiste külas Kaprali ja Luvvassi (=Luuaste) talud ning Kõdare mägi; Polli külas Kiisa ja Laatsi talud; Pöögle külas Illausse ja Puuritse talud; Ärikülas Tippo talu ja Tauga mõis; Ainja külas Tindi talu; detailsema kohainfota märgitakse veel Tauli, Taraveriku ja Sam[b]la talu, Nuija e Karksi-Nuija linna, Tondisood (tõenäoliselt end. Tondisuu või praegune Kitsi soo) ja Kõlissood (=Kõrissoo). Nimistusse kuuluvatest talukohtadest on enamik talukohti hävinud ilmselt juba 20. saj II pooles pärast nõukogude võimu kehtestamist. Et tekstides on Karksi kihelkonna koganimedid enim mainitud, võib Karksi kihelkonda pidada seega õigustatult Pelli kultuse tuumikalaks.

Lisaks Karksi-leidub rohkelt Pelliga seotud teateid ka naaberkihelkonnast Helmest. Sellest piirkonnast kogutud rahvaluuletetes leidub järgmisi koha- ja talunimesid: Helme vallas Aruse, Laosse ja Põrgu-Nähri talud; Jõgeveste külas Soolikse ja Säksi talud ning Jaanimägi; endises Riidaja vallas Toosi ja Tedre talud; endises Taagepera vallas Umpalu, Lopsu, Päidi, ning Kure talud ja Ala alevik.

Ka põhjapoolsemale Mulgimaa osale, Tarvastu vallale Tarvastu kihelkonnas, leiab tekstides viitamist ó mainitud on Veisjärve ja Kärstna küla. Sealjuures on tegemist vaid ühe tekstiga, mille on kogunud J. Jung (sama teksti lühendatud versiooni esitab ka H. Länts, vt ptk 2.2.). Süflee pooldest on tegemist üsna erandliku teatega, milles Pelli kirjeldatakse varavedaja ehk tulihännana. See on ühtlasi üks kahest kratile osutavast tekstist kogu Pelli tekstide korpus.

M. talus olnud ka Pell, kes peremehel sagedaste tulihännana üle Veisjärve Kärstna poolt varandust kokku vedanud (Jung 1898: 37 [= Looits 1935: 273]).

Talukoha nime Jung kõnealus teates ei avalda (mainitakse vaid initsiaali M.), niisamuti esitab ta teisedki Pelli kohta käivad kirjeldused oma teoses talunimedede anonüümsust silmas

pidades (vt ptk 3.1.). Seega võib vaid spekuloida, milliseid kohanimi autor oma kogutud materjalil silmas peab ja näiteks esineb Tuhalaane nimetamist peale Jungi andmetes leiduva vaid ühel korral, 1896. aastast pärinevas J. Hünersoni poolt kirja pandud tekstis, kus seoses Tuhalaanega mainitakse Ribi talu nime. Kas tegemist võib olla sama taluga, millele Jung mõni aasta hiljem ilmunud teoses viitab, pole üheselt tuvastatav, kuid on väga tõenäoline, et Jungi anonüümne R. talu on varem J. Hünersoni tekstis mainitav Ribi talu.

Pelli nuhtlus

Kõrra johtunu Tuha[laa]ne vallan [Paistu khk] Ribi talun jaaniõhtu üüts vähik õnnetus. ja Peremiis uneten kogemede piimä jaanitule ala panemise ärä aga muu värk saanu kik ilusti ala pant. Küll saanu Pell selle jaanipäevä hommugu kätte ja ku lehmi nüsme mint, löut, et kaits lehmä ollu laudan sirakil, sest Pell olli na ärä käkisten. Ninda rängästi nuhelnu Pell egäl puul neid, kes temä vastu vähä essünü. – H II 58, 719/20 (19) < Karksi, Karksi v. ja J. Hünerson < M. Jakobson, Tuhala[ane] (1896) [= Loorits 1935: 273 (nr 60)]

Mulgimaa-välistest, kultusliku traditsiooni mõttes perifeersetest kohtadest leiavad mainimist ka Pärnumaa ja Väandra. Väandra nime esineb Pelli-teemalistes teadetes vaid üksikudel juhtudel ning seda seoses eeskätt Väandra kihelkonnas tuntud Tõnni kultusega. Eelnimetatud piirkonnast pärit tekstid tõstatavad küsimuse Pelli kui uskumusolendi Eesti-sisese leviku kohta. Rahvaluulearhiivis leiduvate tekstide näitel Pellile suunatud kultuslikud toimingud Väandra piirkonnas või Pärnumaal laiemalt sellisel moel nagu Karksis tuntud ei olnud, olles seal seotud pigem Tõnni kui Väandra pärimusele omase uskumusolendiga (lisaks veel Penni või Penni-jumalaga). Nt. Leidub Eiseni kogus õpilastelt 1930. aastate alguses Tõnni kohta kogutud ainekust lühike üldistav sedastus *Rahvas on ka ohtrasti tarvitanud Tõnni asemel nime Pell*.¹⁹ On väga tõenäoline, et Pelli nime Karksis kui põhilisest traditsiooni tuumikalast väljapoole ulatumine oli tingitud kirjanduslikest mõjudest ja sellealastest varem avaldatud artiklitest ja vastavatest temaatilistest käsitlustest, millele oli laiemal avalikkusel ligipääs. Tendentsile vihjab teinegi, 1932. aastast pärinevas tekstis leiduv märkus *Tõnnil olnud veel laialt tuntud nimi – Pell, kuna tõnnivakal jutustaja teist nime ei teadnud*.²⁰ Antud näite puhul võib oletada, et tegemist on koguja (kooliõpilase) omapoolse tõlgenduse andmisega ning selle

¹⁹ E 81150/4 < Väandra, Uue-Väandra v., Orikäla k. ja Ed. Kaur, Väandra Põllum. Ühisgüm. III kl. õpilane < Ann Vahtra, 79 a. ja Ann Tekko, 82 a. (1932)

²⁰ E 81171/5 < Väandra khk, Väandra al. ja H. Neerol, Väandra Põllum. Ühisgümnaasiumi III kl. õpilane < M. Neerol, 78 a. (1932)

põhjal pole võimalik järeldada, et Väandras Pelli sarnasel kujul elavas traditsioonis tunti kui Karksis.

Rahvaluuletekstidest ilmneb, et Pellile suunatud toimingud võidi viia läbi ohvriaedades, mida on tekstides osati nimetatud ka tapuaedadeks (tul. sõnast *tapp*, *tapu* õhumal; muu vääntaimõ vt EES 2012: 515; tapuaed on Karksis tuntud väikse eraldiseisva taraga piiratud alana õues, kus kasvasid humalad; šmuiste peetud tapuaeda kodu kaitsevaimu, pelli asupaigaksõ Tanning 1961: 252). Detailseid kohakirjeldusi leiab analüüsitavas Pelli-teemalises materjalis aga vähe (ühel juhul kümnest). Kui umbes pooltel juhtudel mainitakse vaid talu nime, siis üksikutel juhtudel kirjeldatakse ka Pelliäedade või ökohtade täpsemat asukohta talu õuealal (nn *uss(e)aias* ehk taraga piiratud õues, vt EES 2012: 580), hoonetes (nt aida all) või talu lähedusse jäävatel maadel (nt heinamaal). Üksikasjalikes Pelli äedu kirjeldavates teadetes on kõneldud nii kolmnurkse (kahes teates) kui ka nelinurkse kujuga äedadest (neljas teates). Kuna tapuaia nimetus viitab vääntaimedele, sh humalatele, mis mööda äeda ronisid, võib eeldada, et ronivtaimed võisid olla aia iseloomulikuks osaks. Pelliäiad võisid maastikul paikneda väga erinevates kohtades, nt talu elumaja peaukse kõrval, keset talu põllumaad (söötis alana) või hoopis teede vahetus läheduses. Tundub, et mingit kindlat reeglit nende kohtade valimisel pole järgitud ö peaasi, et ohvriala jääks teda špidavaõ talu vahetusse lähedusse.

Mitmeid sarnasusi võib leida Pelli ohvriaedade ja Kraasna maarahva ohvriaedade kirjelduste vahel. Nii on teada, et ka kraasnalaste seas tunti aianurgas asuvaid ohvrikohti, kus maajumalat (Püha Toomast) palvete ja andidega austamas käidi (Kallas 1903: 73). Sellised pühapaigad võisid kuuluda nii ühele majapidamisele kui ka ühiselt mitmele majapidamisele. Kujult oli äed kolmnurkne, mille sisse võisid kuuluda kivid, (kadakane) rist, (kadakane) teivas või kadakapõõsas, samuti võis aias kasvada humal. Kõiki eelnevaid komponente ei pruukinud alati ohvriaias leiduda, vaid need võisid esineda erinevates kombinatsioonides. Siiski näib olevat kraasnalaste ohvrikohale tunnuslikuks risti ja kivide olemasolu (*ibid*). Järgnev Karksis pärinev kirjeldus sarnaneb vägagi Kallase dokumenteeritud Kraasna maarahva ohvriaedade kirjeldusele.

Mea näi oma silmäg är set tappuaida, aga mea sääł man küll ess ole, et neid värskit ollõ tappet ja kik sinna pidi viimä. Ku es viijä, sõss kas luum olli midägi viga või lastel midägi viga.

Tüdürt-poiga jäive kurgust kinni ja üteltti ikki, et vana kurat olt sedä temu. Ja sõss egägõrt, ku sinna viit, koera ja kassi seiv ärä ikki, kes säält sei. Aga ku eijole viit, olli sõss ju kohe ollu midagi õnnettust. Jah. Sõss olli tuutsi Nuija papp senna. Ja sii olevat siss säält tat pintselden või anuve, et Veisjärve, luhta ja siss lõhutti sii ärä, sii kolmi nukkaline aid. Nu vana, einä kasviv säält sehen ja nuur kasvi kaa, kennig sinna ess puttu. Nu säält, ku sa olet nannu sedä ärkli kaardit toru seäsi lehepääl jah. Seantte kolme nukkaline olli, teine ots laijem, teine ots kitsas seäsi.

(Millest se aid olli?) Noh, väiksit roovikkit olli raasikk ümmer, muut kedägi.

(Kus kottal ta olli?) Talu, nurga kõrvan läve ehen peris. Jah.

(Ussaian?) Usse aijan jah. Peris majade vahel. Nag om siin, kuskil o(s) seesi tett ollu. Jah, olli küll. Õigatti ikki seesi, et sii tappu aid õigatti temä sell aal.

Ja viil, ku engese (hinged) ollive ärä lännu. Ja sõss üteltti ikki, ku da riige ärä lähäp, et sõss tulep loomabuudus (loomasööda puudus), ei tule keväde kunagi, ku da vankrega lääp, et siss ei saa kaasa (pole murdepärane) võtta pallu mitt. Olli sii arvus jälle. Ja sõss olli viitt ikki talude kohal enne ka, ka engedel üles, ku tappetti midägi värskit. Jah. Aga mea... miu esät-emät küll ess pia sedä kuntsi, nemä küll ess vii. Jah.

Sis mea käisi ka ütten säält. Ja sõss olli vaadiv kik säält vällänpuul sedä tappuaida ja, mõni naards selle pääle ja. Jah. Vana eina ka või uhakku, mis säält sehen kasviv ja noore kasviv ka üless ja kennig es vist ess kitsu egas puuttu senna mitt. Jah. ó KKI MT 213, 70/2 (25) < Karksi khk, Karksi v., Mäe k., Eigo (Koni-Siimu) t. ó S. Tanning < M. Joonas, 82 a. (või Hans Järv, 72 a.?) (1958)

Toodud näide, pärinedes 1950. aastate lõpust, sisaldab üsna haruldast detailset aia kirjeldust ühes selle asukohamääratluse ja sellega seotud kombekirjeldusega. Oskar Looritsa andmetel võis Pelli ohvriaed olla lattidest, okasakestest vm risust kokkulöödud aiake või muul moel piiritletud väike ala maastikul (vt Loorits 1951: 315-321), kuhu ohverdama oli lubatud minna vaid üksikuil. Aiake võis markeerida sümboolselt piiri profaanse ja sakraalse sfääri vahel, aga samaaegselt ka kaitse loomade eest (et need toiduohvreid ära ei sööks, ega ohvripaika ära ei talluks).

Rahvaluuletekstidest ilmneb veel, et Pellile ei ohverdatud mitte sugugi ainult ohvriaedades, vaid and võidi viia näiteks aida alla, lauda otsa peale, toa nurka, maja trepi äärde, kadaka alla, tapuaeda ehk ohvriaeda, kivile ja/või selle ümbrusesse. Pellile kivile või selle lähedusse ohverdamine on tuntud eelkõige Karksi piirkonnas, kus on see on domineeriv Pelliga

Helme, Riidaja v. ó J. Hünerson < M. Rebane, u. 60 a. (1895); Loorits 1935: 273/4 (nr 61)]

Pelli kultuses kajastuvad käsud-keelud sarnanevad Kraasna maarahva ohvriaedu puudutavate normidega. Nagu pühapaikadele üldiselt omane, puudutasid ka Kraasna maarahva ohvriaedu mitmesugused reeglid, tähtis oli paiga korrashoid ja selle hooldamine. Kui ohvrikoht jäi korda tegemata või kohavaimude õvjadusedõ rahuldamata, järgnes uskumuste kohaselt sellele mingit laadi karistus. Kraasnalaste pühapaikadel olid ka nende eest vastutavad isikud, reeglina peremehed, kes ohvrikoha nn heaolu eest seisis ja toimuval silma peal hoidsid. Peremehele kuulus ühtlasi ainuõigus ohvrikohta siseneda ning seal ohvritoiminguid läbi viia; naised seevastu võisid sinna siseneda vaid kord elus ó laulatuselt tulles, kuna naised ei peetud puhtaiks (Kallas 1903: 68, 74). Kehtis põhimõte, et võõras pühana hoitud paika ei tohiks sattuda, vastasel juhul oli tegemist rüvetamisega ja rikkujat võis tabada surm (*ibid*: 74-75).

Ohvriaedu tunni ka tänapäevase Mulgimaa piiridest lõunapool lätlaste juures. Sealjuures võib leida mitmeid märkimisväärseid sarnasusi Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti ohverdamistraditsioonide vahel. Nii on teada, et Härgmäel (läti k. *Ērgeme*, muistne Liivimaa kihelkond Valka linna läheduses) oli ohvriaed, mis asus aianurgas ja kus ohverdati šmahjas kungsõ nimelisele olendile (läti k. *Mājas kungs* =majaisandø vt nt Hupel 1789; Carlblom 1836; Tšmits 1918). *Mājas kungs*i nimetust peab Läti lingvist, etnograaf ja folklorist P teris Tšmits (1869-1938) pigem uueks terminiks, kus termini esimene pool ó *māja* ó olevat laenatud eestikeelsest sõnast *maja* ning *kungs* gooti keelest, mis viitavat ristiusu mõjule (Tšmits 1918: 33-35). A. Viires seostab läti keelset nimetust *kungs* (øsand, härraø) ja eestikeelset vastet *isand*, kõrvutades neid omakorda läänemeresoome keeltes tuntud haldja semantikaga, millele on tunnuslikud nimetused nagu *järveisand*, *pikseisand*, *metsaisand* jne (Viires 2001: 204-205).

4.3. Aja aspekt Pelli pärimuses

Antud alapeatükis tulevad käsitlusele Pelli kohta käivates arhiivitekstides leiduva sündmustiku ajalised määratlused, millest lähemalt kirjeldatakse vaid kõige levinumaid. Sealjuures on ajalisi määratlusi vaadeldud erinevalt ó nii tähtpäevade kui ka sündmuste tasandil.

Pelli pärimuses ilmnevad mitmesugused viited ajale kui olulisele kultuslikke toiminguid määratlevale aspektile – näiteks ohvritoimingute läbiviimise seos jaanipäevaga. Jaanipäev kui oluline rahvakalendri tähtpäev, mille nimetus kirikukalendrist tuleneb, on eestlastel olnud üks traditsiooniderikkamaid tähtpäevi (vt Eisen 1899). Sealjuures seostub jaani(lau)päev tuletegemisega, millel usutakse olevat eelkõige puhastav toime kõige halva ja kurja vastu (Hiimäe 1985: 17). Jaaniaegse tuletegemisega kaasnevad mitmed uskumused ja toimingud, olgu selleks laulmine, pargade pähepanemine, üle tule hüppamine, seltskondlike mängude mängimine, loitsimine vmt (vt Eisen 1899, Hiimäe 1985: 17-23), ent lisaks ka ohverdamine. Piirkondlikult eristub Mulgimaa ülejäänud Eestist oma eripärase ohverdamiskombega jaaniõhtul – iseloomulik on pere ühine söömine koos karja ajamisega ümber tule (Hiimäe 1985: 40-42). Seetõttu leidsid aset ka mitmed Pellile suunatud ohvritoimingud rahvakalendis maagiliseks ajaks peetud jaanidel. Nii leidub teateid Pellikivile ohverdamisest jaanipäeval niisamuti kui karja ümber kivi ajamisest.

Soolikse talu karjatee kõrval, kos tä risti suure teest üle lät, ollu vanal ajal Jaanimägi. Et säääl küll sukugi mäke ei ole, siski kutsutes toda kotust veel prillagi Jaanimäes, selleperäst et säääl vanast egäl jaaniõdagul jaanituld tettu. Tule ase ollu tiiru rõngast sammu kümme laga, aseme ümbre ollu 9 (mõne ütlemise järgi 11) suurt kivvi pantu. Jaanitule ümbre söönuve peremihe ja perenaese ja joonuve viina. Noore inimse käenuve ümbre tule käest kinni oiten ja laulden. Kari aetu kah tule ümbre. Kats õle sütsi ollu suure nuia otsa keidetu, tollega aetu elajid ümbre tule ja toda kutsutu ohu-roosas. Veel ollu moodun sel ööl hobesid kodun muru pääl vankride küllen oita. Enne jaanipäevä käenuve perenaese sinnä kokku maajumalele ohvrit viimä: sõira, võid, piima jne., esi pallenuve: šArmas maajummal, võta sellest samastki raasiksest!õ jne. Jaanimäelt ommugu pool ollu üts ohvrikotus kate Soolikse talu (vahel) piiri pääl suure tee veeren üte suure katearulitse kadaja all. Sinnä viidu andid, kike uudset: õlut, võid, vaara, piimä jne. Ohvrit viidu engeajal, jaanipäeväl, jüripäeväl, kadripäeväl ja muil tähtpäevil. Kui kellegil sellest aigus tullu, et tä jumale vastu essin olli, sis pidi tä seni ohvrit viimä, kui tä jälle terves sai. Edimest emä piimä ja ka edimest lehmä pidänd Pellil (nüidne nimi) viimä. Vana Nähri Andres Einer, tolle aane kiriku võörmölder, ragunu tolle kadaje maha ja äävitlen iie ärä. /.../ H II 24, 17/9 (2) < Helme, Jõgeveste – P. ja J. Einer (1889) [= Loorits 1935: 238-239 (nr 11)]

Teateid Pellile ohverdamisest jaaniajal leidub ligikaudu kümnes tekstis. Arvestades analüüsitud tekstide korpust tervikuna, esineb jaanipäeva mainimist ajalise määratlusena üsna vähe (12). Kuna ajalist mõõdet täpsustavaid teateid leidub aga üleüldse harva ó domineerivateks määratlusteks on švanastiõ ja švanal ajalõ või puudub ajaline määratlus täielikult ó saab jaanipäeva pidada dominantseks tähtpäevaks Mulgimaa Pelli kultuses. Eelpool toodud teate järgi mainitakse lisaks jaanitule tegemisega seotud kombestikule (karja ümber tule ajamine, selle ääres laulmine ning söömine) samas jaaniõõsel hobuste õue peal hoidmist ja naispere-poolset ohvritalitust maajumalale (vt viimati esitatud näitetekst). Siinkohal pole päris selge, kas maajumalat ja Pelli on käsitletud sama olendina või on peetud silmas erinevaid uskumusolendeid. Tõenäolisemalt on Pelli nimetamisel tegemist koguja endapoolse tõlgendusega (vihjeks täpsustus šnüidne nimiõ).

Hoopis iseäralik teade pärineb aga Jungilt aastast 1898, kus ta kirjeldab kultuslikku toimingut jaaniõhtul anonüümses talumajapidamises.

Teise K. talus olnud niisammasugune jumal. Asupaika ei olla mitte kindlaste teada, aga õues ta ikka olnud. Ka seal olla ta hiljaaegu alles olnud. Vanad peremehed olla nõiad olnud ja nõnda Pelliga ühenduses seisnud. Jaaniõhtul olla nad elajate lauta läinud, seal lehmadele raudkolgid kaela pannud, tikust tule üles tõmmanud ja seal juures tükikese võidleiba lauda otsa peale Pellile visanud ja teisepoole ise ära söönud. See olla siis tema jaanituli olnud. (Jung 1898: 36 [= Loorits 1935: 272-273])

Tegemist on huvitava detailse ja sealjuures ainulaadse Pellile suunatud toimingute kirjeldusega. Kui üldiselt kirjeldatakse jaaniõhtul kariloomade ümber tule ajamist karjaõnne tagamise eesmärgil, siis Jungilt pärinevas teates kirjeldatakse peremehi otseselt nõidadena, kes lähevad lauta lehmade juurde Pellile sümbolset jaanituld tegema ühes toiduohvri andmisega. Kui tavapärast esineb tekstides ohverdajana kas peremees, perenaine või mõlemad, siis sel juhul on erandlikuks motiiviks ohverdajate peremeeste esinemine mitmuses ó vanad peremehed, kes mõlemad Pelliga šühenduseseõ astuvad maagiliste toimingute kaudu. Peremeeste nõidadena kujutamine näib sealjuures olevat koguja enda subjektiivne tõlgendus ó et Jung esitab Pelli teated oma teoses enda kogutud materjalidena (vt ptk 3.1.), võib eeldada, et

tegemist on ka temapoolse hinnangu andmisega.²¹ Nõiaaks nimetamisele ehk vastava staatuse omistamisele peremeestele lisandub jutustuses adjektiiv övanaö, mis markeerib Pellile suunatud kultuslike ohvritoimingute läbivijate rühma vanuselist koosseisu. Sama omadussõna on kasutusel mitmetes teistes Pelli kohta käivates tekstides, olles ühtlasi levinud kultuses osalejate iseloomustamisel. Sellest lähtuvalt võib väita, et ohvritoimingutes ei olnud lubatud osaleda mitte kõigil kogukonnaliikmetel, vaid ohverdajate koosseis oli teatud kriteeriumite (indiviidi staatus perekonnas ja/või ühiskonnas) põhjal selgelt määratletud. Ohverdamine oli lubatud isikule, keda peeti perekondlikus hierarhias kõrgemat mõjujõudu omavaks ja tihti ka teiste liikmete tegude ning heaolu eest vastutavaks.

Lisaks jaaniajale leiab analüüsitud rahvaluuletekstides veel järgmisi eritasandilisi ajamääratlusi:

- **kalendaarsed tähtpäevad** (ja **-perioodid**): kadripäev, jüripäev, hingedeaeag ning (umbmääraline) pühad
- **aastaajad**: sügis, suvi
- **agraarviljelusega seonduvad perioodid**: heinaaeag, lõikuseaeag
- **nädalapäevad** (sh **kuukalendri faasid**): pühapäev, vana kuu neljapäeva õhtu
- **ööpäevast lähtuv ajatsükkel**: hommik, öö
- **inimese eluringist lähtuv ajatsükkel**: pulmad, sünn, surm
- **konkreetsed või suhtelised ajamääratlused lähtuvalt info edastamise ajahetkest**: hiljaaegu (tekst pärit 1898), mõnekümne aasta eest (tekst pärit 1896)
- **muud määratlused**: põlvkondade vahetus, vasika sünn, sõda

Kõik loetletud määratlused esinevad harva (v.a. lapse ja/või vasika sünn), enamikes tekstides konkreetne ajamääratlus kas puudub või on kirjeldatud umbmäärases stiilis švanal ajalõ juhtunud sündmusi.

²¹ Nõiaaks nimetamine ja nõiduses süüdistamine on olnud läbivaks teemaks nii eelnevate sajandite jooksul kui ka osaliselt tänapäevalgi, kus sihtgrupi moodustasid ühiskonnas sätestatud normatiividest mingil moel kõrvalekalduvad, erinevad või silmapaistvad individid (vt nt Uuspuu 2002, Kõiva 2014, Jekimov 2015). öNõid märgib üleloomulike võimetega isikut, ravijat, tarka, kuid sõnal on erinevaid konnotatsioone, negatiivseid ja mittenegatiivseid, mis osutavad kokkupuutele tundmatute jõududega, on hinnangulised või markeerivad koguni ebaõnnestumisiõ (Kõiva 2014: 86).

Mõnel juhul seostub tekstides jaaniaeg piimaohvri andmisega Pellile. Selle toimingu põhiliseks eesmärgiks oli hea piimaanni taotlus (Hiemäe 1985: 25-26), seetõttu ei joodud Karksis šmitte üksi piima jaaniõhtul tule ääres, vaid pandi seda ka muidu mahaõ (Eisen 1920: 32). Kui ei ohverdatud pühaks peetud ajal, usuti sellel järgnevat mingit laadi karistus. Nii võis olla tüüpiliseks karistuseks Pelli-poolne kariloomade suretamine, kelle kaitsjaks teda peeti. Kuna talupoja koduloomad arvati talu või koguni pere hulka, kuulusid nad taluhaldja hoole alla, kellest sõltus pere- ja taluõnn (vt Paulson 1997: 103-125). Karistus võis langeda seega tihti just kariloomadele, kellest sõltus väga suurel määral talumajapidamise käekäik. Seetõttu pidi olema eriti ettevaatlik kultuslike toimingute läbiviimisega õigekspeetaval viisil just maagilistel aegadel, millel usuti olevat eriline mõjujõud soovide täitumisele.

Erinevalt jaaniajast, mida on võimalik dateerida kuupäevaliselt, esineb tekstides lapse ja/või vasika sünniga seotud piimaohvri motiivi küll rohkelt, ent tegemist on teistlaadse määratlusega, mille puhul konkreetseid daatumeid pole võimalik anda. Lapse ja/või vasika sünni seostatakse aga eelkõige Pellile piimaanni ehk esimese rinna-/lehmapiima viimisega ohvripaika, kuna mõlemal juhul oli tegemist tähtsa sündmusega talumajapidamises, millest kindlasti pidi osa saama esmalt uskumusolend. Ohverdajaks oli sellisel juhul naissoost isik, tavaliselt äsja sünnitanud ema. M. J. Eisen kirjutab piimaanni tähendusest järgmist: šAinult esimese piima ohverdamise järele tohtis ta [ema] lapsele piima anda, lootes, et ohverdamise järel last enam hädaoht ei ähvarda,õ (Eisen 1922: 21) lisades, et kui kui esimest piima aga ei ohverdatud, usuti šlast tingimata surmale varsti saagiks langevatõ (*ibid*). Õnnetus võis aga teadete järgi juhtuda ka naise endaga, kui jäeti ohverdamata: *Ku vanast nii kodujumale olliv, ku loom tappet, kõgepäält viit sinna [ohvrikohta]. Või ku naisel laits olli, edimen rinna piim viit sinna. Üits eijole viinu, selle rinna olevet ärä kujunu.*²² Et ohverdamata jätmise korral just rinnahaigus võis karistusena tabada, pole pärimusteadetes üldine. Levinum motiiv on piimaohvri pakkumise puhul lootus tagada sellega kaitse nii oma järglastele kui ka kariloomade sünni puhul nende järelkasvule.

Sedä kõnel mulle emä. Vanast om ollu egäl talul pelli kivi, kus ohvrit viitti. Sääl olli tappauid ümmer. Ku ollu pernaisel laits, viit sinna kivi pääle [rinnapiima]. Ku sündin vasik, edimene lehmä piim viit sinna, enne eijole kellekkil ant. Ja keväje ku kari vällä aet, kigepäält aet kolm kõrda ümmer selle kivi, siss aet karjamaale, et sis teise ei saa

²² ES MT 227 (8) < Karksi khk, Karksi v., Karu (Mäe) k. ó S. Tanning < A. Kits, 76 a. (1938)

mitte sedä piimä ärä võtta. Jaanipäävä ommukku aet õige vara kari vällä. Enne päevä käünü perenaine oma karjage kolme talu maa pääl, karjust ei jole üles aettugi, et jaan piimä ärä ei võtta, et jakkus. ó AES MT 200, 44/6 (32) < Karksi, Polli v, Murassoo asundus ó S. Tanning < H. Kirik, 65 a., snd. Polli Veevril, Hallistes Paluoyal elanud 3 aastat (1937)

Eelpool toodud teates on segunenud apostel Johannese rahvapärane nimetus Jaan kui ka Pelli nimi. Mõlemaid seostatakse teates kariloomade ja piimasaadustega. R. Viidalepp on pidanud ohvrikivile esimese rinnapiima viimist aga hoopiski viljakusohvriks (Viidalepp 1940: 33) ó sellisel juhul usuti, et anni pakkumine tagab naisterahvale fertiilsuse. Et ohverdamise eesmärgiks oleks naise viljakus, ei selgu otseselt ühestki Pelli-teemalisest arhiivitekstist, küll aga on viiteid kariloomade sigivustootlusele. Seetõttu võib vaid oletada, et rinnapiimaohvri andmata jätmise korral õnnetuste all võidi silmas pidada ka viljatust. Lapse sünd on inimese elutsüklis kahtlemata tähtis sündmus, olles eriline aeg nii sünnitanule kui sündinule ó tegemist on potentsiaalselt kriitilise ajaga, kuna just siis võivad välised tegurid mõlemat osapoolt kõige enam ohustada.

Ajalise määratlusena esineb tekstides sagedasti adverb švanastiõ või mõni muu samatähenduslik vorm, millesarnaseid teateid leidub juba 19. saj lõpust. Sama tendents tuleb esile ka 20. saj I pooles kogutud pärimuses ja ka nt 1972. aastal kogutud tekstis seostatakse Pelli õennemuistse ajagaõ ja viidatakse ühtlasi, et pühapaigad hävitati sõjaajal võõraste inimeste poolt.

Pöllukottuse pääle viid süvvä. Ennemuiste ikki, ennemilt ikki, jahh, kannetti see puha sinna süükki. No säääl pidi oleme ikki sii sääntte... sääntte vanapagane koht. Ega mia ka päris ei tohi esi ütleva nagu kahh, ku sa sääält kodunt tiid müüdä lähet, et oidass sedä pelli kot... pelli kottuss kutsutti. Kes säääl Kaprali pelli üless kündänu, see omm nüit surenu. Ega sedä ämp eijole. See olli nõnda pääle sõa, pääle sõa aet ärä nii pallu, kudass va... võõra inimese tulliva, lõhksiv selle pellikottuse puhtes... ee künnetti üles, endise peremehe nii surriv ärä. Egä miis tää jäiva maa ikki pääle sõa nüid, sell sõavääle pääle nüid. Sell sõa, aga edimält sõda olli, kui miu miis sõan olli. Sii olli tõine sõda, mäledät sedä. ó TÜ EMSA < Karksi v., Sudiste k. ó A. Univere < R. Vene, snd. 1885 (1972)

Seetõttu võib eeldada, et Pelli traditsioon oli juba 20. saj I pooleks hääbunud ja/või kaotanud oma kunagise tähenduse. Suulise pärimuse alusel veel teati ja ehk ka mäletati, kus ohvrikohad olid asunud või kuidas kultuslikke toiminguid viidi läbi ó seda veel 20. saj II pooleski ó ent elava traditsioonina nähtust enam ei kirjeldatud (nt *Miu aal ess ole änäp Pelli*.²³). Niisamuti teiseses Pell pärimuses vanapaganaks, omandades pigem halvustava, kuratliku tähenduse (vt ptk 4.1.). Pelli kohta käivad tekstid demonstreerivad pikema aja jooksul toimunud muutuseid ühiskondlikul, majanduslikul, ideoloogilisel, poliitilisel ja usundilisel tasandil. Osalt viitavad tekstid konfliktile eri põlvkondade usundilistes tõekspidamistes, mille kinnituseks leidub veel mitmeid teateid, kus vanadele aegadele viitavat määratlust kasutatakse halvustavas või naeruvääristavas kontekstis (škomejantõ, švigurõ, štükkõ, šnõidusõ jmt). Põlvkondade vahelised erinevused kajastavad seega rahvausundi sisest dünaamikat ja pärimuse muutumisprotsessi ó rahvaluuletekstides seostatakse generatsioonide vahetumist ohviraditsiooni katkemisega ning seetõttu pakuvad ajalised määratlused tähtsat teavet Pelli pärimuse kirjeldamisel.

4.4. Uskumusolendi ilmumiskujud

Majavaimu ehk taluhaldja visuaalsed ilmumisjuhtumid on eesti rahvapärimuses üsna harvad ó pigem teda kuuldakse kui nähakse, mingit fikseeritud kuju olendil ei pruugi esineda (Paulson 1997: 112). Sarnaselt on ka koduümbrusesse lokaliseeritud Pelli välimust väga vähestes (ühel juhul kümnest) tekstides kujutatud ó neil üksikjuhtudel kirjeldatakse teda koera, kassi või linnuna, harvem on viiteid ussile, tulihännale või (imetavale) naisele. Võib oletada, et seos koera, kassi ja linnuga tuleneb sellest, et ohvriks toodud toiduained meelitasid ligi loomi, keda pealejuhtuja Pelli ilmumiskujuks võis pidada. Nõnda pärineb keelekogudest tekst, kus informant sellisele seosele otsesõnu viitab:

Vaist om nät mõnda koera ja mõnda kassi ja säält üle aija käevät, arvat et sii om pell, aga nuu võippol looma käisiv säält midägi toittu otsmen. ó KKI MT 213, 2/13 (2) < Karksi khk, Karksi v., Vakiste (Kõva) k. ó S. Tanning < A. Toompalu, 83 a. (1958)

²³ KKI MT 204 37/9 < Karksi khk, Karksi v., Vakiste (Kõva) k. ó S. Tanning < A. Toompalu, 83 a. (1958)

Pelli seostamist tulihännaga (tuntud ka kui kratt, puuk, pisuhänd), mis tulesädemeid pillub või mille lendamisega kaasneb tulejutt, esineb vaid kahes tekstis.²⁴ Kuna Pelli teenimine oli eesmärgipärane heaolu ning õnne tagamine pererahvale läbi teatud toimingute, leidub krati ja Pelli nn teenimise vahel isegi põhimõttelisi sarnasusi. Nagu kratti peeti varanduse toojaks (vt nt Jung 1879; Eisen 1920, 1996; Saareste 1935), loodeti Pellistki tema austajatele mingit kasu tõusvat. Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalides on kultuslikke toiminguid mõlema uskumusolendi puhul aga väga erinevalt kirjeldatud ó kratti meisterdati või kratiks käidi, Pelli pidi aga läbi ohvritoimingute õteenimaõ. Üksikjuhtumite tõttu ei saa järeldada, et Pellil kratiga mingeid märkimisväärseid ühisjooni oleks, kuigi krati mõiste on Eestis segunenud majahaldja mõistega, mistõttu peetakse majavaimu all silmas tihti just varandust koguvat puuki (Loorits 1998: 72).

Ega pelli muidu ei peeta, et rikkas saa. Ku ta taeva pääl kinni om pant, siis pane maea ka palame. Raha too kah. See Pelli varandus iki olli. Üits naine käis meil piimä otsmen, ans raha kah, aga iki see raha lennas mine näpu vahelt ärä. Ju see tal tagasi läits. ó AES < Karksi v, Ainja k., Ainja vaestemaja ó L. Lepp < A. Kangru, 69 a. (1932)

Eelpool toodud memoraat on Pelliga seotud tekstide korpuses erandlik ning nii on tõenäoliselt tegemist juhusliku tõlgendusega, milles informant krati pärimusele tunnuslikud motiivid Pelliga seostab.

Harukordseks kirjelduseks on ka imetava naise motiiv, mis pole Pelli tekstidele kuigi omane. I. Paulsoni sõnul õfeminiinseid maja- ja taluvaime Eestis muidu ei tunta, vähemalt pole see olnud üldine reegelõ (Paulson 1997: 111), vaid antropomorfset majavaimu on peetud neil harvadel kordadel, mil haldja ilnumiskuju kirjeldatakse, maskuliinseks (*ibid*: 113). Imetava naise motiivi sisaldavaid teateid leidub tekstikorpuses vaid kaks. Mõlemad tekstid pärinevad ühelt samalt informandilt, Ann Toompalult aastast 1958 ja kirjeldavad tõenäoliselt sama sündmust Kitsi talus:

Mäekülä Kitsil ollu seantta usse [õue] pell. Ollu alasti naine, imettan last. Ja siss priistel tullu, ajanu vällä. Temä üttelnu: ma lää ärä küll, laske mul laits ärä imetta

²⁴ AES < Karksi v, Ainja k., Ainja vaestemaja ó L. Lepp < A. Kangru, 69 a. (1932); Jung 1898: 36-37 [= Loorits 1935: 272-273 (nr 59)].

[imetada].ö ó KKI MT 204 37/9 < Karksi khk, Karksi v., Vakiste (Kõva) k. ó S. Tanning < A. Toompalu, 83 a. (1958)

Sarnast imetava naise motiiv esineb tüüpiliselt näiteks rahvajututüübis AT 409 (vt Metsvahi 2001, 2010), kus libahundiks transformeerunud naine tuleb kivile last imetama. Pole võimatu, et Ann Toompalu jutustustes on libahundipärimusele omane motiiv kandunud üle Pelli pärimusse. Siiski tundub aga tõenäolisem, et tegemist on demoniseerunud majahaldja uskumuse kajastusega, meenutades Karksis tuntud vanapagana lugusid, milles preester üleloomuliku olendi likvideerijana esineb. Haruldaste motiivide tõttu pole võimalik järeldada, nagu oleks Pell üldiselt rahvauskumustes sooliselt eristatud ning seetõttu jäävad imetava naise motiivid erandlikeks üksikjuhtumiteks. Lisaks imetava naise motiivile on Pell sooliselt määratletud vaid veel kahel tekstis,²⁵ milles peetakse Pelli kahel juhul naissoost ning ühel korral ka meessoost olendiks.

4.5. Uskumusolend normide sanktsioneerijana

Eesti rahvausundile on olnud omane käsitleda üleloomulikke vägesid ning olendeid ambivalentsetena, mistõttu pidi neid kas kultuslikult ó palve ja ohvriga ó või maagiliselt lepitama ning suunama endale sobival, kasulikul moel (Paulson 1997: 101). Ka Pelli võib pidada arhiivitekstide põhjal ambivalentseks uskumusolendiks. Pärimuses leidub vähem süfreesid uskumusolendi välimuse kirjeldamisest, enam leiab viiteid Pelli školeerilise iseloomuõ kohta, mille avaldumise tingib mingi teguri (norm) eiramine (normi rikkumine), andes tõuke ülejäänud sündmustiku hargnemisele loos (tagajärg/karistus). Sellest lähtuvalt on nendes Pelli pärimustekstides, mille süflee kätkeb endas karistuse motiivi, jutu süflee struktureeritudki vastavalt eelnevale nimetatud skeemile (norm ó normi rikkumine ó karistus). Pelli tekstide süflee analüüsist tulenevalt võib järeldada, et normist kõrvale kalduda oli üsna lihtne, kuna usuti, et Pell on väga impulsiivne, valiv ja vähese kannatliku meelega. Seetõttu arvati, et igal pisemalgi tehtud veal (nt kultuslike toimingute läbiviimise protsessis) on väga kiiresti järgnev karistus. Pelli-poolset karistamise motiivi leidubki tekstikorpuses kõige rohkem (ca 30 teksti), vähem leidub neid süfreesid, mille järgi oli Pellil hea ja sõbralik

²⁵ KKI MT 213, 120/5 (35) < Karksi khk, Karksi v., Mäe k., Nirsti t. ó S. Tanning < H. Järv, 71 a. (1958); KKI, WS < Karksi khk, Karksi v., Karu (Mäe) k. ó S. Tanning < A. Kits, 77 a. (1939)

loomus. Rahvaluulekoguja Leena Kase vahendab huvitava ülestäheldus Pelli ambivalentse loomuse kohta:

./../ šTaõ oli suur õnneandja, niisama ka vägev ja kindla tahtmisega kättetasuja. šTaõ ei jätnud kellegile kätte tasumata, kes tema teenistust julges rikkuda, aga ka helde ja jällegi kerge ära lepitada, kui teda uuesti hakati teenima. Seda ei ole šTaõstõ mitte kuulda olnud, et temaga kellegi teisele oleks võinud kurja teha või ligimese õnne rikkuda. ./../ ó H, Kase 111/2 < Karksi ó Leena Kase (1868-1896)

Kõige sagedamini seisnes karistus kariloomade suretamises või pererahva surmamises, millest viimase näol on tegemist kõige ekstreemsema ja äärmuslikuma juhtumiga. Pererahva surmamine võis sealjuures kanduda edasi ka põlvkonniti ó karistada sai nii eksija generatsioon kui temale järgnev, seega võis uskumusolendile tehtud kahju väljenduda needusele iseloomulikus karistustüübis. Seetõttu võisid surra õnnetul moel lisaks peremehele ja/või õnasele ka lapsed, kes ohvrikoha üles kündsid ja traditsiooni ei tahtnud enam jätkata.

Huvitavaks näiteks võib pidada Pelli juttudes motiivi, mille puhul ei pruugi karistus tabada isegi mitte eksijat ennast, vaid hoopis indiviidi, kelle teguviis pole otseselt ohvritraditsiooni reeglitega läinud vastuollu.

Takepera Lopsu talus olnud niisamasugune [Pelli] ohvri aed. Talus olnud korra pulmad ja sinna tulnud mõisa poisid kontvõeraks ehk šlitslusikaksõ. Peremees ei ole neile kedagi anda lasknud, vaid käskind kontvõerastele silme vahele reustata. Mõisapoisid läinud vihaga ära ja teutanud koerustiku pärast enne äraminekut ohvri aia ära. Varsi olnud peremehel nägu kuklasse pöörtud. Ohvri aed puhastud ära ja palutud poisid tagasi pulma ja peremees olnud varsi jälle terve. ó H II 23, 219/21 (11) < Karksi ó A. Kitzberg (1896) [= Loorits 1935: 244 (nr 21)]

Muistendlikus vormis kirjeldatud sündmus illustreerib ilmekalt pühapaikadega seotud reegleid ó pühapaik pidi olema puhas, hoitud ja kaitstud, vastasel juhul võis juhtuda midagi halba. Kuna Pelli ohvriaeda rüvetati mingil moel ó võib eeldada, et aias tegeleti kas lõhkumise või roojamisega (nt urineerimisega) ó järgnes teole koheselt ka karistus. Karistada ei saanud aga rüvetajad ise. Kuna ohvriaed kuulus Mulgimaal üldiselt iga talumajapidamise juurde, oli aia nn heaolu (ja seega seal šelava uskumusolendiõ) eest vastutavaks peremees

ja/või perenaine. Antud justustusest selgub, et vastutajaks oli peremees, kuna just tema sai aia rikkumise tõttu karistada. Näo kuklasse pööramist võib tõlgendada kui mingitlaadi füüsilist häiret, millest on võimalik siiski terveneda.

Omajagu (kahel juhul kümnest) leidub korpuses süfreesid selle kohta, kuidas Pellist püüti vabaneda. Sellel võisid olla mitmed erinevad põhjused, mis on tekstides osutatud sellele, et Pelli austamine ei toonud enam silmnähtavat tulu; vaimolendi šnõudlikkusestõ lähtuvalt sooviti tülikast olendist vabaneda; ühiskondlikud või ideoloogilised muutused tingisid usundiliste arusaamade muutused, mille tagajärjel häabus uskumusel baseeruv ohvritraditsioon. Järgnevat esitatud näiteteksti, mis räägib loomade vigastamisest, võib tõlgendada mitmeti. Võib eeldada, et aed takistas loomade liikumisvabadust ning nad võisid sinna sattudes viga saada. Teisalt võib aga oletada, et tulenevalt pühakoha normidest usuti, et aeda ei tohi igäüks sattuda, ja loomad, kes sinna läksid, said seetõttu karistusena vigastada. Lisaks esineb tekstis Tõnni lugudele sarnane motiiv, mille järgi Pelli kivi uputamisel see vees võib švingudaõ ja šmürgeldadaõ (vt Jürgens 1900: 7).

Mõisa poolt olli (endine) peremiis vällä aet. Sinna tullu uus peremiis. Sii eijole pelli pidanu. Aija lõhkun ärä ja tahten sedä pelli kivi ära viija. Eijole saanu. Selleperist tahten ärä viija, et ku looma sinna aida lännu, ikkä saanu viga. Panden kaits ärgä ette ja siss viit sii kivi ärä. Viinu jõkke. Sääl ta vingun ka viil. Ku peremiis selle pelli kivi ärä viis, siss viinu üttin tüdrikkide äbi ja äräjä kasu. ó ES MT 200, 47 (34) < Karksi, Polli v, Murassoo asundus ó S. Tanning < H. Kirik, 65 a., sündinud Polli Veevril. Hallistes Paluojal elanud 3 aastat (1937)

Pellist vabanemise soov eelloetletud põhjustel iseloomustab ka sealjuures lätlaste seas tuntud *mājas kungsi* pärimust, mille kohta käivaid kirjeldusi on võimalik leida baltisaksa autorite vanematest töödest. Aastatel 1828-1842 Härgmäel koguduse õpetajana töötanud pastor Paul Gustav Carlblomi (1803-1872) kirjalikud teated kõnelevad sellest, kuidas ta kirikutegelaseks pidi võitlema rahva eetilise ja moraalse heaolu eest, mida kippusid varjutama rahva endised usundilised tõekspidamised. Carlblomi õilsas laadis kirjeldatud ristiretked vana rahvausu vastu on vasturääkivad, mis ühelt poolt kirjeldab ta seda, kuidas pererahvas pages hirmuga hävitussalga eest peitu ning kui vastumeelselt ja kildakeelselt ohverdamise kohta informatsiooni jagati, kuna ohvritraditsiooni hoiti au sees; ent teisalt leidub tal teateid ligikaudu pooltest sellistest pühapaikadest, kus ohverdamine oli juba lõpetatud, kuna sellest

mingit silmnähtavat kasu ei nähtud tulevat (Carlblom 1836: 641, 643). On väga ebatõenäoline, et pastorit kõikjal suure vabastajana kohaliku elanikkonna poolt vastu võeti ning teda rõõmsate tervitusega pühapaikade hävitamisele ja sinna viidud rahaandide korjamisele saadeti (nagu Carlblom ise kirjeldab), kuid küsimus 18. saj *mājas kungsi* ohvritraditsiooni elujõulisuse kohta jääb siiski alles. Tõenäoliselt poleks hävitustööd pühapaikades nii kergesti võimalikuks saanud, kui usundiline ohvritraditsioon oleks olnud täies elujõus.

Kuna Mulgimaa kuulus administratiivselt ajaloolise Liivimaa kubermangu koosseisu, moodustades ühtse kultuuriruumi lätlaste asustatud aladega, võib teha julgeid oletusi ja küsida, kas ehk viitavad Pell ja *Mājas kungs* samalaadsetele kultustele. Väga suur osa Pelli teateid pärineb just Karksi valla kõige lõunapoolsematest taludest, sh Lilli-Ruhja teeäärsest piirkonnast. Siinkohal jääb antud küsimus aga lõpliku vastuseta, kuna see nõuaks mahukamat tööd läti folkloori alaste arhiivitekstide ja kirjandusega.

Pellist vabanemise eesmärgil toimiti erinevalt: lõpetati ohverdamine, hävitati ohvrikoht, kasutati (vene) preestri või targa abi. Pärimusteadete järgi juhtus enamasti traditsioonist loobumise tagajärjena mõni õnnetus, katkestajaid tabas toime pandud teo eest karistus. Lood karistusest reguleerisid ilmselt käitumisnorme ning paralleelselt peegeldavad need jutud erinevate usundiliste tõekspidamiste vahelist konflikti ó üleminekuperioodi mütoloogiliselt rahvausundi maailmapildilt ratsionaalsema ja teaduslikuma seletusviisi suunas. Ühelt poolt hääbusid ristiusueelsele rahvausundilisele maailmapildile omased animistlikud kujutlused vaimudest ning haldjatest, asendudes kristlusemõjuliste demoniseeritud vaimolenditega, teisalt aga olid vanad usukujutelmad visad täielikult kaduma ning aukartus ja hirm uskumusolendite vastu püsisid rahvausundilisel tasandil paradoksaalselt omal moel edasi (nt *Kui peremees kiriku mõjul ohverdamise järele jätnud, saanud kohe üle karja kõige parem lehm surma*²⁶).

Samuti võib olulist rolli õnnetuste tõlgendamisel mängida ka jutustajapoolne vaatepunkt. Näiteks kirjelduste puhul, kus uus, noor põlvkond võtab vastutuse talumajapidamise eest vanematelt üle ja keeldub Pellile ohverdamisest, millele järgneb karistus, võib olla jutustaja nägemus ja nähtustele antav tõlgendus, mis ei kattu sündmustes osalejate (ehk järgneva

²⁶ E 78469/70 (7) < Karksi v. vanadekodu ó A. Suurmats, Läänemaa õpet. seminari III kl. õpilane < T. Kuut, 80 a. (1931) [= Loorits 1935: 280 (nr 72)]

noorema põlvkonna) tõlgendustega. Informandi isikukeskse tõlgendusega võib olla tegemist ka järgneva teate puhul: *Elu aja häda või surma saivad need ehk nende lapsed, kes „tulujaku“, (ohvri)anni ja kohtade kumardamise järele jätsivad, ehk „vana kotuse“ ära hävitasivad.*²⁷ Kas need, keda nähti karistusekandjatena, ka ise seda selliselt tõlgendasid, on iseette küsimus. Järgnev näide osutab, et muutused usundilistes arusaamades võisid olla mitmekülgsemad kui algul võib näida, kus vanema usu kihistus esineb koos uuega:

Siss jäi poig peremehes. Poig ess pühitse änäp seda pelli, jäts selle moodu maha. Jaanipäevän tulli karjast kige suurep lehm röökkinn värädi ette muuh ja muuh, kolm südäüüt. Sinna visas ta maha, sellitti, kaits sarve maa sisse. Sinna ta kooli ärä. Kaevetti auk, sinna samas paikka aetti aukku värädi alla. Üttel sedäsi peremiis: šsedä olet miu käest saanu, nüid sa änäp ei tohi minu käest puttu!õ ja tal lätsiv kõrda kik looma. ó AES MT 200, 36 (22) < Karksi, Ainja k. ó S. Tanning < T. Kuut, 84 a. (1937)

Eelpool toodud tekstist ei selgu konkreetselt, mis põhjusel Pelli traditsioonist loobuda otsustati. Kuid viimases lauses sisalduv tsiteering osutab sellele, et noor peremees tõlgendas kodulooma surma samuti lähtuvalt uskumuslikust tasandist ó keeldudes Pellile edaspidi ohvrit toomast, vabanes ta tülikast olendist majapidamises.

Karistuse motiivi sisaldavatele lugudele leidub lisaks erandeid, kus ohverdamine katkestatakse ja mingeid komplikatsioone selline teguviis endaga kaasa ei too. Nende juhtumite puhul usundilise traditsiooni järgimine lõpetatakse, lisaks võidakse ohvrikoht hävitatada.

Vanasti olnud Karksi vallas Kaprali talu nurmes tükike maad kündmata, mille ümber olnud kindlustuseks suured kivid. Sinna viinud taluinimesed toitu pellidele. Nad käsknud ka oma järeltulijaid nii teha, mitte seda maad üles künda, sest siis võivat juhtuda mõni õnnetus. Aga pojad kündnud selle koha ülesse ja pole pellidele enam toitu viind. Need jäänud nälga ja läinud sealt ära. ó ERA II 236, 305/6 (15) < Halliste khk, Pornuse v., Metsaküla k., Kivestu t. < Kihelkonna, Kihelkonna v., Kõõru k., Tooma t. ó Johanna Tasane < Elvi Tasane, 21 a. (1939)

²⁷ H, Kase 111/2 < Karksi ó Leena Kase (1868-1896)

Tekstis nimetatud Kaprali talu kohta (mis on kõige sagedamini esinev talunimi analüüsitava tekstikorpuses) leidub eelpool toodud näitele lisaks mitmeid vasturääkivaid tekstivariante, mis sisaldavad samuti ohvrikoha üleskündmise motiivi ning mis lisaks kirjeldavad siiski ka vastavale teguviisile järgnenud karistust.

Kuss om vana pelli ase ollu. Siin Kapralil om ollu seantte aa [hagu; oksad] maa kus eijole tohtin kennigi üles kündä, aga nüt peremis künden üles ja latse surenu kik kaala aigusess ärä. Pell kakkisten kik ärä. ó KKI MT 213, 2/13 (2) < Karksi khk, Karksi v., Vakiste (Kõva) k. ó S. Tanning < A. Toompalu, 83 a. (1958)

Kes sääl Kaprali pelli üless kündänu, see omm nüit surenu. Ega sedä ämp eijole. ó TÜ EMSA < Karksi v., Sudiste k. ó A. Univere < R. Vene, snd. 1885 (1972)

Jahh. Tii veeren olli paalt siisama Kaprali, egäüits küsse õige, ei tää ta saasi ehk jäv, ei tää, mis ta siija nurmen sii ivak künmade jääss, keskpaiga nurme tii pääle, nüüd maainemese näe, nohh. Miu vanembe ütliv jälle seesi, eluaig omm kik kurgust nii maha murret, kes selle pelli kottusesse see puuttuva. ó TÜ EMSA < Karksi v., Sudiste k. ó A. Univere < R. Vene, snd. 1885 (1972)

Lisaks ohvritraditsiooni lõpetamisele ohvrikoha hävitamise kaudu leidub tekstikorpuses rohkesti ka viiteid preestri abi kasutamisele. Preestrit kasutati pühaduse vahendajana, talle omistati eriline võime seista silmitsi üleloomulike olenditega ja nendega kontakti astuda ja seetõttu usuti, et ta suudab pererahva päästa ka Pellist. Preestri abi tarvitamine tekstides viitab ajajärgule, mil nõu ei pruugitud otsida enam mitte kohalikult külatargalt, vaid appi võeti kristlikku õpetust viljelev pühamees (vt Loorits 1998: 24). Ka Paulson peab preestrite abi tarvitamist usundiliste toimingute juures švana usuõ asendumiseks šuuegaõ, nähes selles üleminekurituaali, mille järgi preestri väge uskumusolendi omast võimsamaks peetakse (Paulson 1997: 111). Pelli tekstides mainitakse kõige rohkem õigeusu pappi ehk preestrit, kes hädasolijaid aitab ning viib läbi eksortsismiriituse. Kuna 19. ning osalt veel 20. saj alguses läksid paljud nii eesti kui ka läti talupojad suure usuvahetusliikumise raames massiliselt üle luterluselt vene õigeusku (vt nt Kruus 1930; Kahk 1978; Plaat 2011), võib see selgitada ka põhjust, miks just vene pappe võeti Lõuna-Eestis appi pühade toimingute läbiviimiseks. Samas võib põhjus peituda ka teoloogilises aspektis ó õigeusu traditsioonis on

eksportsismiriituste kasutus olnud levinud ja üsna tavapärane siiani²⁸, erinevalt nt katoliiklusest, kus eksportsismi võib tänapäeval kasutada vaid piiskopi loal (McGuckin 2004: 138).

Karksi Kitsi talus olnud ka niisugune ohvri aed, kelle üks vene preester peremehe palve peale sealt ära kautanud, sest et aednik (ohvri aia elanik) nenda täkuks (ülemeelseks) läinud, et enam kedagi ei ole elada lasknud. ó H II 23, 219/21 (11) < Karksi ó A. Kitzberg (1896) [= Loorits 1935: 244 (nr 21)]

Kirjeldused selle kohta, kuidas Pelli nn elimineerimistoimingud preestri abiga täpsemalt välja nägid, praktiliselt puuduvad. Sellesisulisi teateid leidub vähe, täpsustava detailina esineb risti asetamist uskumusolendi nn endise elupaiga peale²⁹, [palvete] lugemist ning õnnistamist³⁰, olles ainukesteks konkreetseteks kirjeldusteks maagiliste toimingute kohta, mida rakendati olendist vabanemisel.

Alati ei pruukinud isegi preestrist piisavalt abi olla Pellist vabanemisel ó usuti, et Pell võis jonnakalt jääda omale kohale, samuti võis ta pärimuse kohaselt ka lihtsalt uue elupaiga enesele valida vana elupaiga lähedusse. J. Jung on kirja pannud ainukese variandi tekstist, kus Pelli vastu ei aita isegi preestri abi.

Karksi ja Tuhalaane piiri peal teatakse veel mitmest talust rääkida, kus Pell aset olnud. Karksi K. talus olnud ta pesa vana aida põhja all, kust väikene auk maa alla läinud, kuhu talle ohvrisid ja andisi kannetud, ja kus ta ennast ka sagedasti ilmutanud. Kui uus sugu inimesi sinna talule asunud, ei olla Pell mitte tahtnud ära minna. Küll olla teda minema nõiutud ja preester teda mitukorda käinud välja ajamas, aga ta ei olla mitte lahkunud. Sagedaste olnud ta ennast ka ühele ja teisele näidanud, aga iseäranis perenaisele, kes vanast sugukonnast olla olnud, ja perenaist hirmutanud. ó Jung 1898: 36-37 [= Loorits 1935: 272-273 (nr 59)]

²⁸ Vt nt Gillet 1978 [1945]; McGuckin 2008

²⁹ Jung 1898: 36 = Loorits 1935: 272-273 (nr 59)

³⁰ KKI MT 213, 120/5 (35) < Karksi khk, Karksi v., Mäe k., Nirsti t. ó S. Tanning < H. Järv, 71 a. (1958)

Jungi jäädvustatud Pelli kultuse kirjeldus sisaldab nii nõidumise kui preestri motiivi, millest esimene tegevus võib viidata mõne targa vm erilisi oskusi omava isiku poole pöördumisele. Seetõttu võib arvata, et Pellist vabanemiseks prooviti rakendada eri meetodeid ó maagiliste oskustega targa ja ka kirikliku õpetusega preestri abi. Targa poole pöördumist abisaamise eesmärgil üldiselt Pelli tekstides motiivina siiski ei leidu, esinedes vaid tekstikorpuse ühes vanemas, 1869. aastal Väandrast kogutud tekstis.³¹

4.6. Uskumusolendile ohverdamine

Ohvril võib olla mitu erinevat tähendust ó nii võib ohverdamine sümboliseerida tänu, lepitust, olla meelitus või abipalve kõrgema jõu suunas. Ohvritoiming kui maagiline suhtesüsteem viitab järgmistele aspektidele: mõlemapoolsus, sunduslikkus, ekvivalentsus ja lepingulisus (Lotman 1999: 239-240). Ohverdaja sooritab ohvritoimingu Pellile eeldusel, et sellele soovitud tagajärg järgneb. M. J. Eisen jaotab ohvrid sõltuvalt nende eesmärgist palve-, lepitus- ja tänuohvriks, millest viimast peab võrreldes teistega harvaesinevaks (Eisen 1996: 7). Agraarviljelusega tegelevale eestlasele polevat Eiseni meelet olnud omane suurest tänutundest ohvriandmine, vaid ohverdamine pigem pragmaatilistel eesmärkidel. Selline tendents on tõenäoliselt siiski omasem hilisemale rahvausundile, kus kristlikest mõjudest lähtuvalt on ohvritoomise sisuks saanud olendite lepitamine või tõrjumine, erinedes sellega algsest, märksa sõbralikumast usundilisest suhtumisest ümbritsevatesse vaimolenditesse (Valk 1986: 73-74).

Ka Pelli-teemalised arhiivitekstid kinnitavad sarnast ohvrianni põhimõtet ó enim leidub teateid sellest, kuidas Pelli üritatakse mingi kasutoova eesmärgi nimel meelitada või teda tema karistava loomuse tõttu lepitada. Tänuohvrite andmisele otseseid viiteid ei leidu.

Ohver kui õrituaalne tegu on käsitletav kui inimese taotlus suhelda mingi kõrgema väega teatud märgilise tegevuse vahenduselõ, kus psühholoogiliselt aitavad rituaalid õinimestel keerulistes või ohtlikes olukordades hõlpsamini toime tulla, kuna need pakuvad reageerimiseks äraproovitud valmismudeleidõ (Hiemäe 2012: 24). Ohverdamist kui kaitsemaagilist toimingut võidakse viia läbi erinevates kontekstides ning erinevatel põhjustel

³¹ EKS 4° 2, 543/4 (15) < Väandra ó J. Peterson (1869) [= Loorits 1935: 280-281 (nr 74)]

ning eesmärkide saavutamiseks. Sellest lähtuvalt võib ohverdamise puhul olla kasutusel erinev sümboolika, mis tegevusi saadab, sõltuvalt eesmärgist, sümboolse aineohvri pakkumine sinna hulka arvatud.

Tekstikorpuses olemasolevad ohvriteemalised teated viitavad, et Pellile ohverdati üldiselt vaid toiduaineid (kui sinna hulka arvata ka ema rinnapiim). Harvad on juhtumid, milles esineb aineohvri asemel mingi muu substants. Erandlikuks juhtumiks võib pidada seega ka järgmist näidet, milles mainitakse puust adrake ohverdamist kivile ja mis võib viidata katoliikliku aja traditsioonidele³².

Laatsil ollu Pelli kivi ó millele viidud andid esimesest viljast, lapse sündimisel esimest ema piima. Kui kündma mindud tehtud väike puust adrake ja viidud sii samuti kivile. ERA II 237, 483 (28) < Karksi khk., Karksi v., Polli k., Polli-Saviaru vanadekodu < Karksi khk., Polli k., Kogre t. ó E. Kärner < A. Riso, 75 a. (1939)

Ohvikivide puhul saab levinumaks ohvrianni tüübiks pidada aineohvrit ó Mulgimaal olid esikohvrina tähtsal kohal põllu- ja karjasaadused ning toidud (Viidalepp 1940: 28). Et eespool esitatud tekstis viiakse kivile adra miniatuurne koopia, viitab see otseselt viljakuskultusele. Kuna agraarühiskonnale omased kultused moodustavad rituaalide kompleksi, mis seostuvad kalendrikombestiku ja viljakusriitustega (Ziel 1995: 407), saab eelpool toodud teadet kivile ohverdamisest vaadelda kui viljakusmaagiasse kuuluvat toimingut (vt Tvauri 1997, 1999). Adra kujuke tähistas sümboolselt põllumaa kündi. Kirjeldus sarnaneb omakorda *majas kungsile* pühendatud ohvritalitustele, kus ohver võidi asetata äkete peale, mis viitab samuti sümboolselt viljakusmaagiale (vt Carlblom 1836).

Tekstikorpuse põhjal olid Pellile toodud esikohvriks toiduained: või, (lehma või inimese) piim, kohupiim (=vaar), pirukad, vili (=terad), liha, (tite)puder, õlu, (liha)leem (=supp), leib, korbid, karaskid, sõir. Esikohvri nõue sarnaneb Kraasna maarahva kommetega, kus pärast palvete lugemist viis peremees Pühale Toomale ja/või teistele maajumalatele aianurka toiduannid ning alles pärast seda võis pererahvas ise neid asuda maitsma (Kallas 1903: 77-78). Karja heaolu pärast ohverdati karjasaadusi (nt liha- ja piim), põllupidamise kasuks põllusaadusi (nt leib, viljaterad). Rinnapiima ohverdati erinevatel põhjustel (peamiselt ilmselt

³² Vt analoogsete katolikuagegsete ohverdamiste kohta nt Russow 1993 [1584]

lapse kaitseks ja tema õnne tagamiseks vmt). Et põllupidamine nõudis alati viljakaitsjale tähelepanu pööramist, olid sellealased ohvritoimingud seotud tihedalt agraarkalendri tähtpäevadega.

Põllusaadustest esikohvri Pellile pakkumise motiiv sarnaneb toimingutele, mis olid suunatud lätlaste uskumusolendile *mājas kungsile*. Lisaks Eestis tuntud tavapärastele ohvriandidele (nt uudsekraam piima- ja teraviljasaaduste näol) toodi läti koduhaldjale ohvriaeda jüripäeval ka kanasulgi, -mune ning konte (Eisen 1918/9: 178), võidi annetada vask- ja hõbemünste, punast lõnga ning püha leiba (kirikuleiba) (vt Carlblom 1836: 641-646). Lisaks sellele võidi tuua künnimaal või vanade põlispuude all asuvatesse taraga piiratud, mõnikord aias asuvatesse ohvripaikadesse või lihtsalt kivilademetele kapsaseemneid või pakkuda kana vereohvrit ó usuti, et *mājas kungs* hoolitseb aiasaaduste ja kariloomade õnne eest (*ibid*), sealjuures aga mitte põllusaaduste eest. Haldjas võivat olla kapriisete tujudega ó nii ei armastavat ta näiteks sugugi ube või herneid (*ibid*). Seetõttu pidi sarnaselt Pelli kultusega hoolitsema selle eest, et miski *mājas kungs*i endast välja ei viiks ning talle halbu mõtteid pähe ei tooks, vastasel juhul usuti karistust saabuvat eksijatele õige pea.

Verbaalse aktina võis olla ohvriandmisega seotud sõnamaagia kasutamine. Ohvritoimingut võis saata palve(te) lugemine või ka nn posimine (ka sõnamine, loitsimine). Kuna ohvrikoht olid üldiselt suunatud väiksemale kasutajaskonnale, sageli vaid ühele perekonnale, olid seal läbiviidavad toimingudki teada suhteliselt piiratud inimeste ringile. Verbaalne pöördumine uskumusolendi poole polnud mõeldud laiemale auditooriumile ning seda kuulsid vaid üks või paar ohverdajat. Verbaalsete vormelite kohta leiab tekstikorpusest vaid üksikuid ülestäheldusi ó vastava sisuga pärimustekstid pärinevad Leena Kaselt ja vendadelt Eineritelt: *Enne jaanipäevä käenuve perenaese sinnä [ohvripaika] kokku maajumalele ohvrit viimä: sõira, võid, piima jne., esi pallenuve: „Armas maajummal, võta sellest samastki raasiksest!“ jne.*³³

Mõnikord võis ohvrikoht tekkida ka mingite juhuslike toimingute tõttu. Sellealaseid teateid leidub tekstikorpuses kahel juhul: nt kivile urineeritakse³⁴ või mäele visatakse loomakont.

³³ H II 24, 17/9 (2) < Helme, Jõgeveste ó P. ja J. Einer (1889) [= Loorits 1935: 238-239 (nr 11)]

³⁴ Vt ptk 2.1.; H II 23, 131/2 < Karksi, Polli v. ó J. Tiidt, kooliõp. (1889) [= Loorits 1935: 275 (nr 64)]

Mõlemad muistendid on erandlikud näited Pelli ohvripaikade tekkimisest, viidates lepinguvahekorrale ohvrikoha ja ohverdaja vahel põhimõttel, kes kord juba annab, peab edasi andma.

Vanast lännü üits Tartliste uur Pärnüs. Ollu sügüsene aig ja porine tii. Mehe süönü esi minnän. Üits vanamiis närinü ütte lehmä kinderkonti, mis sikke ollu. Vanamiis närinu tat ärä tüki aiga, ei joole jagu saanu. Saanu süä täüs, visanu tii viiri üte väikse mäe kingu pääle ja ütelnü esi: šSüögü kurat muist, mia ei saa tast jagu! Tõine aaste, ku ma tule, tuu jälle.õ Tõine aaste johtunu ka siisama miis pia aigu sel samal aal sedä tiid müüdä Pärnü poole mineme. Aga ei joole minevaastetsest asjast änäp tähelegi panden. Aga ninda ku ta Reo mäest müüdä saanu, ollu kuri jären perimen: Anna kätte ja anna kätte, mis sa tõine aaste lubasit tuua.õ Ja vällä tahten mehel iki henge siist võtta. Ja ninda hakanu Reomäe Pell ega üte müüdämineje käest nõudme. Ja kes ka ilusti müüdä tahten saia, visanu ka ärä oma kondi, ninda et sii mäe kink muud ei joole ollu ku kondi vare, ninda et vällä näuten ku rigu, mikkest tall ka Reo nimi tullu. ó Ka tiimeestel saanu sõnas: šKas Reo konti karmanin om kah?õ ó H II 55, 102/3 (10) < Karksi, Polli v. ó J. Hünerson (1895) [= Loorits 1935: 275/6 (nr 66)]

Muistend sisaldab verbaalset töotusakti, millega luuakse maagiline ühendus ehk side töotaja (vanamehe) ning töotuse saaja (Reomäe Pelli) vahel. Sealjuures pole muistendis kirjeldatud ühendusse astumine üleloomulikuga teadlik või eesmärgipärane tegevus, vaid side olendiga luuakse kogemata, mingite kokkulangevuste (kondi ohverdamise ja olendile adresseeritud lubaduse andmise) kaudu. Süflee poolest sarnaneb muistend reomäe (ka reomaa) teemalisele pärimusele, kus keskseks motiiviks on iga mööduja kohustus reomäele midagi visata, vastasel korral juhtub möödujaga mõni õnnetus. Visatavaks võib olla üldiselt ükskõik mis ese, kuna oluline on põhimõte, mitte objekt ise (vt Eisen 1996: 112-113).

5. Paralleele piirkondlike uskumusolendite vahel: Pell, ahikotused ja Tõnn

Käesolevas peatükis võrreldakse põgusalt Pelliga sarnaseid lokaalseid usundilisi nähtusi, põhinedes eeskätt varasematel sellealastel uurimustel ja tuules välja vaid nendele nähtustele omased peamised tunnusjooned.

5.1. Ahikotus

Pelli ohvripaikade ja ahikotuste vahel võib leida mitmeid sarnasusi. Ahikotused kui ohverdamispaigad olid neid kõige põhjalikumalt uurinud M. J. Eiseni sõnul levinud peaaesjalikult vaid ajaloolises Tarvastu kihelkonnas, millele sekundeerib ka Loorits (1935: 269). Igal talul võis olla oma isiklik ahikotus ehk pühakoht, mida peeti talu õnne eest vastutavate vaimude elupaigaks. Kõige tüüpilisemalt esineb ahikotus pärimuses kiviahvaremena, samuti on viiteid puudealusele, taretagusele, aknaalusele, metsatukale vmt, harvemal juhul ahju varemele või vakale (vt Eisen 1901, 1922; Loorits 1935), mille puhul kehtis esikohvri viimise nõue, sarnanedes sellega Pelli tekstidele (vt ptk 4.6.). Alljärgnevat näidet võib pidada Pelli tekstides esinevatele süfedele mitmeski mõttes sarnaseks motiivide poolest, mis sisaldavad ohvriandmist ja ohvripaiga kirjeldust, lisaks leiduvad tekstis ristiusule viitavad tõrjemaagilised toimingud:

Igal talul ja majal oli oma ahikotus. Ahikotused olid kivi ahervarred, puude alused, tare tagused, akna alused jm. Niisugustes ahikotustes arvati vaimusi elama, kes majal õnne kui ka õnnetust võisivad sünnitada. Et õnn alati majas õitseks, selle tarvis kanneti vaimudele meelehääd. Igast uudisest ja värskest toidust pidi kõige enne ahikotussele viidama. Ahikotussid olnud ka Tarvastu kihelkonnas enamiste igal talul. Siit hävitanud nad üks vanam mees Jaak Asser ära. Ta olnud Tarvastu valla mees ja alanud ka oma tegevust nimetatud vallas. Väljaajamine ise olnud järgm. Peremees kutsunud škirjameheõ (Asseri) talusse, näidanud talle ahikotuse ära ja läinud ise eemale. (Äräajamise juures ei tohtinud üleüldse keegi muu olla kui ajaja ise.) Asser kõndinud ümber ahikotuse, lugenud seejuures lahtisest piiblist sündsaid salme ja ajanud vaimu ära. Aga kuhu? Esiotsa käskinud ta neid Võrtsjärves oleva saarekese, Järvesaare [=Tondisaare], pääle minna. Pärastpoole tulnud aga mõned säält tagasi ja kaebanud, et

sääl ruum kitsas olla. Niisugused ja muud, keda ta pärastpoole välja ajanud, saatnud ta Tarvastu ja Suislepi valdade vahelas Soopasoosse. Säält ei tulnud nad enam tagasi. ó E 25142/5 < Tarvastu, Vooru ó J. Kuusk < J. Paavel (1896)

Et kõige enam leidus ahikotuseid ilmselt kihunnikute näol, leiab täpsemaid kirjeldusi ka ohvritoimingute kohta, mida pühas paigas läbi viidi. Väärrib märkimist, et järgnevas näites leiduv ohvritoimingute kirjeldus sarnaneb Pellikivile ohverdamise ja Pellile suunatud ohvripaiku puudutavate sanktsioonide motiividele:

Tarvastus Kasaka talul on ka niisugune ahikotus olnud. Selle talu õues on üks suur kivi olnud, ning teisa veiksemaid kiva seal ümber. Olla need kivid sääl praegu endse koha pääl. Selle talu perenaene on tihti pidanud kõiksugu söögimaterjali kivi pääle panema, kui mitte ei ole tarvilist osa annud, siis on vaimud kiusama hakanud. Kui kiski loom sinna kivisse olla puutunud, siis saanud see loom kohe vigaseks kas murdnud jalaluust katki ehk tulnud mõni muu häpartus. Hoitud siis ka valvsalt, et ükski loom sinna kivi juurde ei lähe. Sellel talul olla need vaimud mitu peremeest ära suretanud. ó E 39808/9 < Paistu khk, Holstre v. ó J. Laarmann (1899).

Ahikotuse etümoloogia kohta leidub erinevaid versioone. Vana ahju aseme nimetuse põhjal on Eisen oletanud, et sellest võib olla tulenenud ka sõna ahikotus (Eisen 1901: 85). Lisaks ei välista Eisen ka varianti, mille kohaselt pärineb nimi etümoloogiliselt soomlaste vetejumalast Ahtist (vt Eisen 1901: 95, 96) ó seda põhjusel, et ahikotustest välja aetavad uskumusolendid rahvaluule andmetel kihutati reeglina vette; Tarvastu näitel saadeti nad suurimasse naabruskonda jäävasse veekogusse, Võrtsjärve, millesarnast motiivi tuntakse ka Pelli lugudes (nt on tüüpiliseks süfleks sellisel juhul pererahva soov õueasukast vabaneda, katsega ta mujale elama saata, vt ptk 4.5.). Loorits näeb siiski eelnevat tõlgendust meelevaldse kirjandusliku impordina Soomest (Loorits 1935: 270-272). Nii ahjuaseme kui veejumal Ahti nimedel baseeruvad teooriad ei päde ilmselt ahikotuse sõna etümoloogiliste tõlgendustena. šTarvastus ahtmine on tähendanud ilmselt ka just ohvripanemist ja šahikotusõ on olnud lihtsalt ohvrikoha üldine nimetus, kuna šahimeesõ, šahilkäijaõ jne. on tõlgendanud ohverdajat ennastõ (Loorits 1935: 268). Ahikotus tuleneb seega *ahiti*-sõnatüvest, mis viitab Lõuna-Eestis ahtimisele ehk ohverdamisele (vt Ariste 2010 [1937], Ernits 2015).

Ahikotus võis Pelli aiale sarnaneda nii oma välimuselt kui funktsioonilt ó olles ohvripaik, võis see olla kaitstud kõrge aiaga soovimata külaliste eest, sh metsloomade eest, kes toiduohvrite tõttu sinna sattuda võisid, ent ka kariloomade eest, kes koha lihtsalt ära võisid hävitada (Eisen 1901: 88). Seetõttu võis ohvriaial olla andi väliste tegurite eest kaitsev funktsioon, kindlustades, et ohver on suunatud uskumuste kohaselt õigele olendile, kes sellest kasu saab ja sellega toob tulu ohverdajatele. Ohvriandidest viidi ahikotusele eeskätt toiduaineid põhimõttel, et kõige uuem ja värskem läheb eeskätt ohvriks. Seetõttu viidi ka esmast rinnapiima lapse sünni või karjaloomade poegimise puhul ohvrikohale kõige esimesena (*ibid*: 87). Motiiv, kus esimest rinnapiima jagatakse ohvrikohaga, esineb sealjuures paljudes Pelli-tekstides.

5.2. Tõnn

Eesti rahvausundis võib Pellile kõige sarnasemaks uskumusolendiks pidada ilmselt peamiselt ajaloolises Vändra kihelkonnas, ent ka mujalt Eesti piirkondades (nt endistest Tori, Suure-Jaani, Halliste, Kullamaa khk-d) tuntud Tõnni. Näiteks oletab Eisen, et Pell on Vändras tuntud Tõnni nimekuju teisend ja see nimetus on alles hilisem, kristlusest tulenev (vt Eisen 1925). Võttes arvesse Pelli kultusele viitavad rahvaluuleteated, võib tekstis kirjeldatud usundilisi toiminguid Tõnni kultusega kõrvutades väga sarnasteks fenomenideks pidada. See sarnasus lubas juba 20. sajandi alguses M. J. Eisenil küsida ó kas ehk pole Pell võrdväärne uskumusolend Tõnniga? Et küsimusele vastust leida, tuleb järgnevalt tutvustada Tõnni kultust lähemalt ja vastavat arhiiviainest Pelli pärimusega kõrvutada.

Tõnni võib pidada erinevalt Pellist kindlasti rohkemate usundiuurijate tähelepanu pälvinuks, millealaseid kirjatöid on ilmunud kõige enam 20. sajandil³⁵, ent üksikult ka varem ó nt leidub kirjeldus Tõnni vakast Jaan Jungi kogutud materjalides:

Seal [Olustvere vallas Önniste külas] puude all, hiie kalda põhjapoolsel serval, seisab hallika kohas suur kivi, mida Tõnni vakaks kutsutakse ja mille peale vanal ajal ohvid on viidud. /.../ Tõnni vakale toodud ohvid: igast esimesest uutsest viljast, iga lehma värskest piimast, ja liha igast tapetud loomast, üteldes: Tõnn, säh ka oma jagu! See

³⁵ Nt. Buch 1897; Jung 1898; Jürgens 1900; Eisen 1889, 1918/9, 1925, 1996 [1922]; Loorits 1949, 1951, 1957; Ränk 1996 [1949]; Masing 1995; Paulson 1997; Hiemäe 2012

pruuk olla veel 90 aasta eest alles olnud. ó Jung (1898): 222-223 (1) < Suure-Jaani khk., Imavere v. ó J. Jung < H. Rebane

Eesti uurijatest on kõige enam teemale pööranud tähelepanu M. J. Eisen, kelle arvates on Tõnni kultuses šnagu taevast ja maa, jumal ja vanapagan üheks olendiks aja jooksul kokku sulatatud ja algupärane Tõnn tundmatuks moonutatudõ (Eisen 1933: 10). Ilmselt on kristianiseerumine aidanud kaasa tendentsile, mille järgi uskumusolendite nimetused ja nende tähendus on muutunud, kultuse piirid hajunud, mõjutades omakorda selle uskumusolendiga seonduvaid tõlgendusi. Tähenduse nihkudes on kultus omandanud üha uusi elemente, vanu kaotades või neid muutes. Eiseni hinnangul š[o]sa Tõnnisid esineb ülepea nagu pühade kuradeina, nagu mingisuguste Rasputinitena, kes pea aitavad ja edendavad, pea aga jälle hukutavad ja kelle heatahtlikkuse suhtes ialgi ei või julge olla, vaid ikka tuleb püüda teda andidega, ohvritega heal tujul pidadaõ (*ibid*: 14). Eiseni väga ilmekas kirjeldus viitab Tõnni erinevale tähendusele, millest lähtuvalt on uskumusolendi kujutamine rahvaluules omandanud vastakaid ilminguid, viidates kord jumala ja kord vanapagana kujule. Koduhaldja Tõnni kultus pärineb ilmselt eestlaste muistsest usundist, ent on hiljem asendunud katoliikluses tuntud sigadekaitsja-karjaõnne tagaja Püha Antoniuse kuvandiga (Virtanen 1987: 465). Ka Eisen eeldab, et Tõnni kultus pärineb kõige tõenäolisemalt algsest Püha Antoniuse austamisest, kus Antoniuse nimekuju on teisenenud eestipärasemaks Tõnniks (Eisen 1920: 7).

A. Saareste õEesti keele mõistelises sõnaraamatusõ (I osa, 1958) leiab Tõnni vastele seletuse šõjumalus v. koduvaimõ mida vanemal ajal peam. Põhja-Pärnumaal vahaküünlast v. hilpudest ja hagudest nuku kujul kummardati, kellelt õnne oodati, keda nõidumisel tarvitati ja aida peal v. tagakambris hoiti, kus talle esiande ohvriks toodiõ (*ibid*: 763). Sealjuures on samas teoses mõistete Pell/Penn/Penn-Jumal vasteks õTõnn, Tõnn-jumalõ (*ibid*). Lisaks leiab mõisteid nagu *tõnnivakk* (Põhja-Pärnumaa, Türi), mida samastatakse nimetustega *PELLI VAKK* (*penni vakk*, Väandra), *tondi vakk*, *õnnevakk*, *kogu* (Wd.) ja seostatakse ohvriga (*ibid*: 242); veel on esitatud nimetused nagu *PELLIKIVI* (Saareste 1959: 1264) ja *PELLIVAKK* ehk *pennivakk* õõõnnivakkõõ (Väandra) ning *PELLIKOTT* ehk *nõiakott* õõõnnivakkõõ (*ibid* 1266). Rahvaluuletekstidest pole ma suutnud leida mõisteid nagu *pennivakk* või *PELLIVAKK*, mistõttu jääb küsitavaks, millistel andmetel Saareste põhineb. Eisen oletab, et Tõnni vaka nimetus (nim. ka tondi vakk) on asendanud kunagise Uku vaka nime (Eisen 1920: 68) õ sisuliselt on tegemist sama nähtusega, mida vaid erineval viisil nimetatakse.

Kui Eisen oletab, et Vändra Tõnni ja Karksi Pelli näol võib olla tegemist sama nähtusega, siis seda seisukohta toetab ka asjaolu, et mõnes üksikus 1930. aastate pärimustekstis mainitakse Penni või Penni-Jumalat. Penni kohta käivad teated pärinevad Eiseni kogust ja reeglina on need kogutud Vändra kihelkonnast vaid ühe erandiga ó 1934. aastal on Helme kirja pandud tekst, mille süfée on sarnane Pelli kultust vahendavale tekstile.

Pennile viidi ohvrit. Oli špennikohtõ. šMine vii pennile ärä.õ Viidi, mis kellegil oli, värsket liha, piima. Kui rügi oli rabatu, esimesed terad pennile. Enne es tohtnu ise võtta ó kui läks tera suhu sülati maha, salva es tohi, (jutustaja ise pole niisugust ohverdamist näind, on šoma vanemiltõ kuulnud. Penni kuju pole olnud, vaid šüts kiviõ.) ERA II 78, 135/41 (1/19) < Helme khk, Taagepera v., Ala-Raege t. < Karksi - R. Viidebaum < A. Kokamägi (1934)

Tulenevalt nimede øPennø ja øPellø rahvaluule teadetes seostamisele võtab Eisen oma 1933. aasta artiklis seisukoha, mille järgi Pelli-nimevorm on lihtsalt muundunud nimetus Pennist:

Pelliga näikse kõige lähemas sugulussidemes olevat juba nimetatud špennijumalõ (E 81211, 81213). Minu arusaamise järgi ei ole meil siin tegemist mingisuguse uue jumalanimetusega, vaid lihtsalt špelliõ väändega. šPennõ on lihtsalt pelliga vahetatud, pellist špennõ tehtud. Laialt igatahes ei näi pennijumal tarvitusel olnud olevat, ainult ühe isiku suust on see nimi kirja pandud. Penn-sõnaga ei tohiks nimi kokku puutuda, sest pööningu pennil Tõnni ega tõnnivakka, niipalju kui teada, ei peetud (Eisen 1933: 11).

Eiseni käsitluse järgi võivad seega nimed Pell, Penn (Penni-Jumal) ja Tõnn omavahel seotud olla, tähistades sama usundilist nähtust erineva nimetusega. Antud teema vajaks aga põhjalikumat uurimist.

Tõnni, nagu Pelligi, kujutatakse rahvaluuletekstide vahendusel kui ambivalentset olendit, kelle šteenimisestõ võib sündida nii kasu kui kahju. Vändras, mida peetakse kultuse tuumikalaks, tunti kahte liiki Tõnne: kinniseid ja lahtiseid (Eisen 1933: 12). Esimesed neist võisid tähistada puukändudes ja nappades asuvaid Tõnne, lahtisteks Tõnnideks olid aga ohverdamiskohad nagu kivivared, vakad, kastid (*ibid*: 12). Mõlematesse viidi toiduohvrit, lisaks aga võidi ohverdada igasugust muudki käepärast kraami ó tähtis oli andmine kui akt ise.

Kõige tavalisem Tõnni asukoht oli vakk, mis võis selle puudumise korral asenduda mõne muu kohaga elumajas või selle naabrushooneis (*ibid*: 16). Väändras tuntud Tõnni kultuse üheks keskseks märksõnaks on seega vakk, millel oli oma kindel koht kultuslike toimingute läbiviimise juures. Sealjuures võib Tõnni kuju (mida valmistati vahast, puust, oksadest, metallist, riidetükkidest vmt määratud ajal kolmel neljapäeva õhtul) nimetusena seguneda pärimustekstides Tõnni vakaga, millele ohvrit toodi. Kui aga Tõnnile vakka ohverdati ó mis oli võrdväärne ohvrialtariga ó siis olid sellegagi seotud mitmed normid, mida pidi rangelt järgima hea õnne saavutamise või selle hoidmise nimel. Nimelt ei olnud tavaks vaka asukohta laiemalt avalikustada. Pigem olid Tõnni vaka ja sinna ohverdamisega seotud vaid perekonna tähtsaimad isikud ó peremees ja/või perenaine (*ibid*: 24). Ovriandidest kõlbas Tõnnile viia üldiselt vaid kõige uuemat ó looma tapmisel selle verd ja tükike liha, lapse sünni puhul lapse riideid, leivateol selle esimene osa, lehmaliivil esimene piim jne, ent viidi ka muudki, k.a. villa, pesu, kindaid, raha (*ibid*: 29). Seda kõike kasu saamise ja halva ennetamise eesmärgil.

Nagu Pelli kultusega seostub eeskätt rahvakalendri tähtpäevadest jaanipäev, nõnda on Tõnnile suunatud ohvritoimingud tõstetud rahvaluuleteadetes esile seoses tõnisepäevaga (17.01). Tõnisepäeva on peetud talve keskpaiga tähistajaks ja ühtlasi selle nn selgroo murdmise tähistajaks, lisaks seostatakse tähtpäeva Kagu-Eestis sigadekaitsja Tõnisega (Tennüs, Tinnüs) ja koduhaldja Tõnni traditsiooniga, viidates Püha Antoniuse kultusele (vt Lätt 1970: 17-42). Rahvaluuleteadetest ilmneb, et just tõnisepäeval viidi läbi erinevaid maagilisi toiminguid Tõnni ja Tõnni vakaga, lootuses saada vastutasu. Sellest lähtuvalt võib öelda, et nii koduhaldjas Tõnni kultusele viitavates teadetes kui ka Mulgimaal tuntud Pelli pärimuses on ajal tähtis roll usundiliste toimingute piiritleva määratlusena. Ehkki teadete põhjal selgub, et kultustoiminguid viidi läbi mõlema puhul väga erinevatel aegadel ja ka kohtades, joonistuvad välja kindlad elemendid ning motiivid.

Pelli ja Tõnni eristustest rääkides erineb uskumusolendi kujutamine rahvatraditsioonis ó kui Tõnni kultus võis keskenduda kujule, mida valmistati erinevatest materjalidest (puu, vaha, metall vmt) (vt Eisen 1920: 7-13), siis Pelli puhul konkreetse kuju valmistamisest teated puuduvad. Väga vähestes tekstides on Pelli kui uskumusolendit kirjeldatud ó neil üksikjuhtudel kirjeldatakse teda koera või kassina, harvem on viiteid tulihännale või (imetavale) naisele (vt ptk 4.4.).

KOKKUVÕTE

Käesoleva magistritöö eesmärk oli anda põhjalik ülevaade ajaloolisel Mulgimaal tuntud Pelli pärimusest rahvaluuletekstide vahendusel. Sellest lähtuvalt vaadeldi töös Pelli-alaste tekstide kogumis- ja uurimislugu, sh nime etümoloogiat; koha/ruumi, aja ning normide sanktsioneerimise aspekti ja kultusele iseloomulikke ohvritoiminguid. Lisaks on töös kõrvutatud Pelli varasemate uurimuste vahendusel talle kõige sarnasemate uskumusolenditega nagu Väandra Tõnni, läti usundisse kuuluva *Mājas kungsā* ja ahikotusega.

Töös kasutasin tekstianalüüsi läbiviimisele allikmaterjalina tekste järgmistest arhiividest: Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA), Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi (EKI EMSUKA) ja Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi (TÜ EMSA). Tekstianalüüsi läbiviimisel baseeruti ligikaudu sajal Pelli pärimust vahendaval tekstil, mis olid kogutud ajavahemikus 1868-1972.

Varasema uurimisloo ülevaates tutvustati varasemaid Pelli teema uurijate (J. Jung, M. J. Eisen, O. Loorits, A. Saareste, U. Masing, I. Paulson ja A. Viires) seisukohti. Kõige enam teemat käsitlenud autoriks võib pidada O. Looritsat, kes on tegelenud olendi nime etümoloogiaga ja seostanud seostanud olendi nimetust nii kabelikohtade (ja sellest lähtuvalt surnud esivanemate kultusega) kui ka Piiblist pärit Beeli nimetusega.

Lisaks uurijatele tutvustatakse ka kogujaid, kelle seas võib Leena Kaset pidada kõige varasemate tekstide kogujaks (ning ilmselt ka autoriks), kelle tekstid pärinevad ajavahemikust 1868-1896. Kõige hilisemad, Riikliku Kirjandusmuuseumi kogu tekstid on kogutud ligi sada aastat hiljem, 1972. aastal peamiselt Selma Lätti poolt ja ei viita enam aktuaalsele uskumustraditsioonile.

Pelli traditsiooni tuumikalaks võib pidada Karksi kihelkonda, kust pärineb enim usundilisi, kultuslikule traditsioonile viitavaid teateid. Mulgimaa lõunaosast kogutud teated vahendavad kirjeldusi uskumusolendile suunatud toimingutest, milles enim mainitakse ohverdamist. Ka viitavad Karksi Pelli tekstid sellele, et lokaalselt on olnud tuntud ja käibel ka Pelli vanapaganaks nimetamine. Ülejäänud piirkondadest pärinevad teated viitavad, et Pelli nimetus on olnud pärimuses tuntud, aga seda Karksi omast erinevas tähenduses, vihjates reeglina Pelli nimekuju seosele Piiblist pärinevale Babüloonia jumalale Beelile (pärimuses esineb tihti kui Iisraeli rahva ebajumal). Väandrast kogutud materjalides esineb seos teise uskumusolendiga ó Tõnniga ó millest lähtuvalt võib järeldada, et vähemalt eelmisel sajandil

on olnud mõlemad nimekujud Vändras tuntud ja paralleelselt käibel. Seetõttu selgus Pelli nimetuste vaatlusel, et Pelli on nimetatud tekstiti väga erinevalt sõltuvalt piirkonnast. Samuti on seostatav eri nimekujude kasutus erinevatel ajajärgudel ideoloogiliste, usundiliste ja ühiskondlike muutustega, kus algselt ambivalentsele vaimolendile on omistatud 20. sajandiks peamiselt negatiivsed tunnused ja tähenduse. Tendentsist tuleneb ilmselt ka asjaolu, miks Pelli tekstikorpuses annavad enim tooni just süfleed ja motiivid, mis kirjeldavad olendit demoniseerunud vaimuna, ühtlasi on olendipoolne karistamine üheks levinuimaks Pelliga seotud süfleksiks lisaks esikohvri motiivile.

Pärimustekstidest ilmneb, et Pellile olid suunatud eraldiseisvad ohvripaigad, milleks võis olla aed (tapuaed), kivi(d), söötis maa vmt, kuhu viidi uudseohvrit toiduainete näol. Levinud ja Pelli tekstides korduvaks motiiviks võib pidada ka esimese rinnapiima ohverdamist. Taolised ohvripaigad kuulusid üldiselt ühele talule. Pühaks peetud paika oli lubatud teadete järgi minna vaid väljavalitud isikutel, kelleks tavaliselt olid peremees ja/või perenaine. Kui ohvriaeda sattus keegi lubamatult, järgnes teole üldiselt karistus nagu ka teiste, Pelli traditsiooni iseloomustavate normide eiramisel ó ehkki leidub ka üksikuid variante, mille puhul karistusmotiiv reeglite rikkumisele ei järgne.

Lõpetuseks võiks öelda, et käesolev töö andis küll ülevaate Pelli tuntuusest ja tähendusest Mulgimaal ja ka mujal Eestis, ent Pelli pärimustekstide analüüs ja varasemate sellealaste käsitluste vaatlus tõi ühtlasi ka rohkelt küsimusi juurde. Seetõttu leian, et teema vajaks kindlasti edaspidist täiendavat uurimist ja väärriks senisest enamat tähelepanu ning väärtustamist meie usundiloos huvitava lokaaltraditsioonina.

VIIDATUD ALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalised rahvaluulekogud:

AES ó Akadeemilise Emakeele Seltsi kogu, koopiad

E ó Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EKA ó Eesti Keele Arhiivi ainekogud, koopiad

ERA ó Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

H ó Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM ó Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu

Tartu Ülikooli keelekogu:

TÜ EMSA ó Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv

Eesti Keele Instituudi keelekogu:

EKI EMSUKA ó Eesti Keele Instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv

KASUTATUD KIRJANDUS

Ariste, P. (2010 [1937]). *Sõnalaenuõbu*. (koost. Olesk, P., toim. Runnel, H., Vanamölder, I.). Tartu: Ilmamaa, lk 317-322

Buch, M. T. (1897). Ueber den Tönnis-cultus und andere opfergebräuche der Esthen. ó *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja / Journal de la Société Finno-Ougrienne* XV, 4. Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 5-13

Carlblom, P. (1836). Ermes, Heidnischer Opferdienst in dem E.schen Kirchspiel im 19. Jahrh. ó *Das Inland: Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curländische Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur*, Nr. 39. Dorpat : J. C. Schünmann, lk 640-646

EE = Kaevats, Ü. (1992 [1990]). *Eesti entsüklopeedia*, VI. Tallinn: Valgus

EES = Metsmägi, I., Sedrik, M., Soosaar, S.-E. (2012). *Eesti etimoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

Eisen, M. J. (1899). Ahi kotused, Pell ja Tönn. ó *Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale*, nr 2, lk 3

Eisen, M. J. (2002 [1899]). *Jaani raamat: Aruanded jaaniöö ja jaanipäeva kohta ja 25 Jaani juttu*. Tallinn: G. Pihlakas., <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/jaan/> (külastatud 23.08.2017)

Eisen, M. J. (1901). Ahikotused. ó *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album*, VI. Tartu [Jurjew]: Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastus, lk 85-97

Eisen, M. J. (1918/9). Pühad kohad. ó *Eesti Kirjandus: Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne*, VIII-IX, lk 177-191

Eisen, M. J. (1919). *Eesti mütoloogia*. [Tallinn]: Eestimaa Kooliõpetajate Vastastiku Abiandmise Seltsi raamatukauplus

Eisen, M. J. (1920). *Eesti uuem mütoloogia*. Tallinn: Rahvaülikool

Eisen, M. J. (1922 [1918; 1920]). *Esivanemate ohverdamised. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused*, nr 19. Tallinn: Varrak

Eisen, M. J. (1925). Pell. ó *Eesti Kirjandus: Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne*, XIX, lk 203-204

Eisen, M. J. (1933). Väandra Tõnn: 1932. a teadete valgustusel. ó *Usuteadusline Ajakiri*, lisavihik nr 4. Tartu: Akadeemiline Usuteadlaste Selts

Ernits, E. (2015). Lõuna-Eesti A(h)i- ~ Ä(h)i-alguliste kohanime pãritolust. ó *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 697-710

Gillet, L. (1978 [1945]). *Orthodox Spirituality: An Outline of the Orthodox Ascetical and Mystical Tradition*. New York: St Vladimir's Seminary Press

Hiiemãe, M. (1985). *Eesti rahvakalender*, IV. Tallinn: Eesti Raamat

Hiiemãe, R. (2012). *Kaitsemaagia eesti rahvausundis*. [Tallinn]: Pegasus

Hupel, A. W. (1789). Historisch-chronologisch-biographische Nachrichten von den lieflãndischen Generalgouverneuren, Gouverneuren und Statthaltern des Schlosses zu Riga zur kõnigl. schwedischen Regierungszeit. ó *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*, VI. Riga: Hartknoch

Hurt, J. (1894). Sajas esimene aruanne: Eesti wanawara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. ó *Postimees*, nr. 155, lk 4

Jekimov, M. (2015). *Nõiaks saamise uskumused eesti rahvapãrimuses, nende religiooniajalooline taust ja žantritunnused*. Bakalaureusetõõ. Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond.

Jung, J. (1879). *Eesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest*. Tartu: H. Laakmann

Jung, J. (1893). Wana aeg. ó *Halliste ja Karksi kirikute ja kihelkondade ajalugu: Halliste kiriku 25-aastase juubileumi mãlestuseks 29. okt. 1892*. Tartu: J. Jung, lk 3-4

Jung, J. (1898). *Muinasaja teadus Eestlaste maalt*. II, Kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast. Tartu: A. Grenztein

Jürgens, E. (1900). Ein weiterer Beitrag zum Tõnniscultus der esten. [Vorwort von Max Buch.] ó *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikauskirja / Journal de la Société Finno-Ougrienne*, XVIII (3). Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 2-10

- Kahk, J. (1978). *Murrangulised neljakümnendad*. Tallinn: Eesti Raamat
- Kallas, O. (1903). *Kraasna maarahvas*. Helsingi: [s. n.]
- Kruus, H. (1930). *Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Kõiva, M. (2014). Äksi nõid ó nõukogude aja selgeltnägija. ó *Mäetagused*, nr 58, lk 85-106
<https://www.folklore.ee/tagused/nr58/koiva.pdf> (viimati külastatud 23.08.2017)
- Laagus, A. 2009. [1973]. Situatsioonianalüüsist folkloristikas. ó *Mäetagused* 43, lk 113-124
<https://www.folklore.ee/tagused/nr43/laagus.pdf> (viimati külastatud 23.08.2017)
- Laande, A., Todesk, T. jt (2013). Eessõna. ó *Mulgi sõnastik*. Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, lk 5-6
- Laane, M. (2016). Jaak Hünerson. ó *Kuulsad mulgid*,
<https://matilaane.files.wordpress.com/2016/06/mulgitegelased.pdf> (viimati külastatud 18.08.2017)
- Laugaste, E., Liiv, E. (1970). *Muistendid vanapaganast. Eesti muistendid III*. Tallinn: Eesti Raamat
- Loorits, O. (1990 [1932]). *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn: Perioodika
- Loorits, O. (1932). *Estnische Volksdichtung und Mythologie*. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv
- Loorits, O. (1935). Mulgimaa ohvrikohad. ó *Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad*, 3. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 238-291
- Loorits, O. (1949). *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*, I. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning. 18:1. Uppsala: Lundequistska Bokhandeln; Köpenhamn: Munksgaard
- Loorits, O. (1951). *Grundzüge des estnischen Volksglauben*, II. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning. 18:2. Uppsala: Lundequistska Bokhandeln; Köpenhamn: Munksgaard

- Loorits, O. (1957). *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*, III. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning. 18:3. Uppsala: Lundequistska Bokhandeln; Köpenhamn: Munksgaard
- Loorits, O. (1998 [1927]). *Liivi rahva usund*. II. Tartu: [s. n.]
- Loorits, O. (1993). *Eesti rahvaluule ja usund*. Tartu: K. Mattiesen
- Lotman, J. (1999 [1984]). *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund
- Luha, A., Kant, E., Kruus, H. (1939). *Viljandimaa: maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus*, I. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Lätt, S. (1970). *Eesti rahvakalender*. I. Tallinn: Eesti Raamat
- Masing, U. (1995). *Eesti usund*. Tartu: Ilmamaa
- McGuckin, J. A. (2004). Exorcism. ó *The Westminster Handbook to Patristic Theology*. Louisville: Westminster John Knox Press, lk 137/8
- McGuckin, J. A. (2008). Outside the Gates: Demonology and the Enigma of Evil. ó *The Orthodox Church: An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*. Oxford: Blackwell Publishing
- Metsvahi, M. (2001). Neiu hundiks. Libahundimuistendi šTeine puhkajatest murrab loomaõ analüüs. ó *Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri*, nr 1-2, lk 39-51.
- Metsvahi, M. (2010). šNaine libahundiksõ (AT 409) eesti jutupärimuses. ó *Keel ja Kirjandus*, nr 8-9, lk 611-627,
<http://keeljakirjandus.eki.ee/Metsvahi%20611-627.pdf> (viimati külastatud 23.08.2017)
- Mäemets, A. (1981). *Karksi*. Tallinn: Eesti Raamat
- Pajusalu, K. (2016). *Studies on Livonian*, II. (Toim. Sutrop, U.). Tartu: University of Tartu Press
- Paulson, I. (1997 [1966]). *Vana eesti rahvausk: usundiloolisi esseid*. Tartu: Ilmamaa

- Pino, V. (1989). Leena Kase-Kaur rahvalaulik, rahvaluulekoguja, Jakob Hurda kaastööline. ó *Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks. Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi* 12. Tallinn: Eesti Raamat, lk 41-79
- Plaat, J. (2011). Õigeusk ja õigeusu pühakojad Eestis 11.-19. sajandil. ó *Mäetagused*, nr 47, lk 7-38, <https://www.folklore.ee/tagused/nr47/plaat.pdf> (viimati külastatud 23.08.2017)
- Postimees (1927) = Jüri Tiidt 60-aastane. ó *Postimees*, nr 26 (71. aastakäik), lk 2
- Postimees (1931) = Jüri Tiidt maetakse Karksis. *Postimees*, nr 54 (75. aastakäik), lk 6
- Pärdi, H. (2000). Mulgi müüt ja mulgi identiteet. ó *Ettekandeid I Mulgi konverentsilt*. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituudi Toimetised, lk 15-35
- Pärdi, H., Kaljundi, L., Palang, H. (2014). Mulgimaa sünd. Ääremärkusi ühe maastikulise mälupaiga kujunemisloole. ó *Maastik ja mälu: Pärandiloome arengujooni Eestis*. (koost. ja toim.) Kaljundi, L., Sooväli-Sepping, H. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 269-314
- Reiman, W. (1910). Jaan Jungi elulugu. ó *Muinasaja teadus eestlaste maalt, III: Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt* (kog., toim. J. Jung). Tallinn: A. Buschõ raamatukauplus, lk IX-XXI
- Russow, B. (1993 [1584]). *Liivimaa kroonika*. Tallinn: Hotger [Pakett]
- Ränk, G. (1996 [1949]). *Vana-Eesti rahvas ja kultuur*. Tartu: Ilmamaa
- Saareste, A. (1921). Mitmesugused riismed. ó *Eesti Kirjandus: Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne*, XV. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 392/4
- Saareste, A. (1935). *Tulihänna nimetusest: avec un résumé: Des noms de tulihänd en estonien*. Tartu: Eesti Keele Arhiiv
- Saareste, A. (1958). *Eesti keele mõisteline sõnaraamat*. I. Stockholm: Vaba Eesti
- Saareste, A. (1959). *Eesti keele mõisteline sõnaraamat*. II. Stockholm: Vaba Eesti
- Thoms, P. (1918). *Latviešu mitoloģija*. Moskva: Latviešu Rakstnieku un Mākslinieku Biedrība
- Ziel, W. (1995). Religioon ja traditsiooniline rahvausund. ó *Rahvausund tänapäeval*. Tartu: Eesti Keele Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 406-412

- Tampere, H. (1941 [1938]). *Vana Kannel IV. Karksi vanad rahvalaulud I*. Tartu: RK õTeaduslik Kirjandusö
- Tanning, S. (1961). *Mulgi murdetekstid*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Troska 2000 = Troska, G., Viires, A., Karu, E., Vahtre, L., Tõnurist, I. (2000 [1995]). *ó Eesti rahvakultuuri leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Tvauri, A. (1997). Eesti lohukivid. *Arheoloogilisi uurimusi* 1. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetised 9, Tartu, lk 11653
- Tvauri, A. (1999). Ohvrikividest. *Mäetagused*, nr 11. Hüperajakiri. Tartu, lk 34657
<https://www.folklore.ee/tagused/nr11/pdf/kivi.pdf> (viimati külastatud 23.08.2017)
- Uuspuu, V. (2002 [1938]). *Nõiaprotsesse Pärnu Maakohtu Arhiivist kuni 1642*. [Tartu]: K. Mattiesen
- Valk, Ü. (1986). Ohverdamine eesti rahvausundis. *ó Vikerkaar*, nr 6, lk 71-74
- Valk, Ü. (1998). *Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum
- Valk, Ü. (2002). Ristiusueelne kurat eesti folklooris. *ó Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 35-45
- Velsker, M. (2014). Lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi. *Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae universitatis tartuensis*, nr 12. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Viidalepp, R. (1940). *Iseloomustavat eesti ohvrikividest*. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv
- Viires, A. (1986). Paar pilguheitekatset eesti muinasusku. *ó Looming*, nr 12, lk 1666-1675
- Viires, A. (2000 [1975]). *Puud ja inimesed*. [Tartu]: Ilmamaa
- Viires, A. (2001 [1972]). Kojast kodanluseni. *ó Kultuur ja traditsioon*. (toim. Runnel, H.). Tartu: Ilmamaa, lk 42-48
- Virtanen, L. (1987). Soome ja eesti rahvaluule suhetest. *ó Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 457-467

Vääri, E. (2000). Mulgi kultuuri edasiarendamise ja rakendamise võimalusi. ó *Ettekandeid I Mulgi konverentsilt*. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituudi Toimetised, lk 9-15

Vääri, E. (2004). *Mulgi keelen ja meelen*. Viljandi: Mulkide Selts

Vääri, E. (2016). *Liivi rahva keel ja meel: Eduard Vääri uurimused liivlastest ja liivi keelest*. Kurs, O., Tuisk, T., Vääri, R. (koost.). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts

SUMMARY: Folklore about Pell in Mulgimaa: tradition, fame and meaning

The aim of my thesis was to give thorough overview of Pell as a being of folk belief in Mulgimaa, based on archival materials. Central levels in research were: earlier studies and collecting history of Pell tradition; etymology of the word Pell; aspects of time and space in folk belief; symbolic rites and sanctions in Pell tradition.

Analysed folklore texts were from archives: Estonian Folklore Archives, Institute of the Estonian Language Department of the History and Dialects of the Estonian Language and the Finno-Ugric Languages, University of Tartu Archives of Estonian Dialects and Kindred Languages. Text analysis based on ca hundred folklore texts collected between 1868-1972. Text analysis consisted aspects of appellation, space, time, appearance of Pell and sacrificial acts. There has been made also comparison between Pell and other supernatural beings known in Estonian oral tradition like Vändra Tõnn, Latvian Mājas Kungs and sacred place šahikotusõ that are seen as most similar figures to Pell.

The first part of thesis gives an brief overview about collectors of folklore texts about Pell, among whom Leena Kase may be considered as the collector (and probably as an author) of earliest stories (1868-1898). Latest narratives from the Estonian Literary Museum have been collected nearly a century later in 1972 by Selma Läht and Olli Jõgever. These materials do not represent Pell as vital figure in tradition anymore.

In addition, there is an overview about the works of J. Jung, M. J. Eisen, O. Loorits, A. Saareste, U. Masing, A. Viires ja I. Paulson. Oskar Loorits can be seen as an author who has done the most research about Pell's etymology, inferring name relation to chapel (Käpelle) or Bible (Bel).

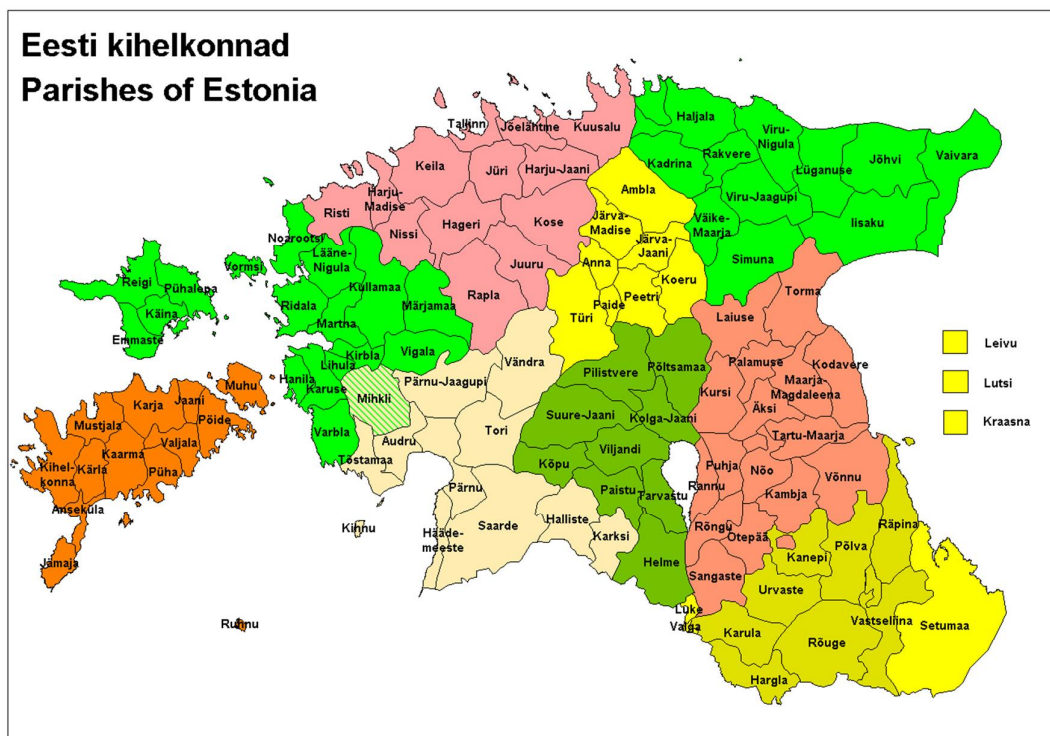
Karksi parish can be seen as a centre of Pell tradition as most accounts of belief and customs that are referring to vernacular cult originate from Karksi. The biggest part of texts that contain sacrificial acts are collected from the southern part of Mulgimaa as well as many notices about Pell locally named as vanapagan (the Old Man/devil). Materials from other regions illustrate the fact that the name of Pell is commonly known in oral tradition but with different meaning compared to Karksi tradition, referring to the god of Babylonia, Bel (called usually the Idol of Israel in folklore). Materials from Vändra indicate connection between Pell and Tõnn which demonstrates the fact that both forms of names were known and in use in last

century at least. Therefore it can be concluded that the usage of different name types depend on region. The tendency of different name usage is also based on ideological, religious and social aspects ó it can be assumed, that firstly Pell was seen as an ambivalent supernatural being, but in the 20th century it had attributed mainly negative meaning. This may be the reason why the most common storyline and motifs in narratives of Pell are about demonic ghost.

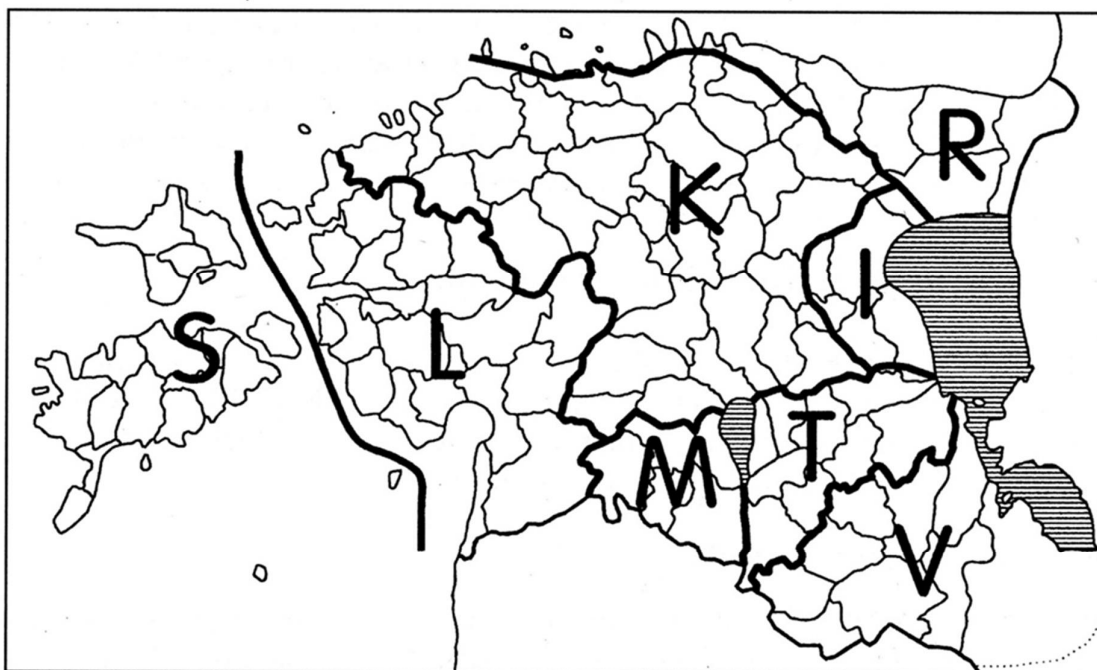
Pell had its special sacrificial sites: garden, stone(s), agricultural land, etc., where the sacrifice had been taken to. Products of food were the most common type of sacrifice, also the first breast milk. Sacred sites usually belonged to one family. Only the host or the hostess were usually allowed to visit the sacred place and make sacrifice(s). Breaking the sacrifice rule led to sanctions like punishment, though there are few versions which does not contain the motif of punishment.

LISAD

Kaart 1. Eesti kihelkonnad

Kaart 2. Eesti murded

Kaart 3.3. Eesti murrete kaart *Eesti murrete sõnaraamatus* (1994)

S – saarte murre; L – läänemurre; K – keskmurre; I – idamurre;

R – rannikumurre; M – Mulgi murre; T – Tartu murre; V – Võru murre.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Laura Mäemets

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose šPelli pärimus Mulgimaal: traditsioon, tunnus ja tähendusõ, mille juhendaja on Ergo-Hart Västrik,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **23.08.2017**